

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: «Досвіди єврейських жінок України за Голокосту»

Виконала: студентка 2-го року навчання,

спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо - наукової програми «Юдаїка»

Чеботарьова Анастасія Миколаївна

Науковий керівник: Гірік С.І.

кандидат історичних наук

Рецензент: Гавришко М.І.

кандидатка історичних наук

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2021 р.

Київ -2021

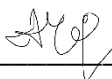
Декларація
академічної доброчесності
студента / студентки НаУКМА

Я Чеботарьова Анастасія Миколаївна,
студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук кафедри історії,
спеціальність 032 «Історія та археологія», освітньо-наукової програми
«Юдаїка»,

адреса електронної пошти chebotaryovaaanastasia@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Досвіди єврейських жінок України під час Голокосту» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата

Підпис

Чеботарьова А.М.
Прізвище, ініціали

Анотація

магістерської роботи

Тема: «Досвіди єврейських жінок України під час Голокосту»

Авторка: студентка 2-го р. н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032
«Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: Гірік Сергій Іванович

Захищена: " ____ " _____ 2021 р

Короткий зміст роботи: Магістерське дослідження присвячене гендерно обумовленим досвідам єврейських жінок України під час Голокосту на території Вінницької, Київської та Рівненської областей. На основі усноісторичних джерел було виокремлено основні стратегії виживання у період 1941-1944 рр., взаємовідносини єврейок з єврейською та українськими громадами, а також з німецького-румунськими окупантами і місцевою владою. Досліджено проблему сексуального насильства, примусу до проститування, насильства над вагітними та породіллям, інфантицид та гендеровану логіку вбивств, а також материнство і гендернозумовлені наративи у свідченнях тих, хто вижили.

Short summary: The master's research is devoted to the gender-based experiences of Jewish women in Ukraine during the Holocaust in Vinnytsia, Kyiv and Rivne Oblasts. Based on oral history sources, the main survival strategies in the period of 1941-1944, the relationship of Jewish women with the Jewish and Ukrainian communities, as well as with the German-Romanian occupiers and local authorities were identified. The problem of sexual violence, coercion to prostitution, violence against pregnant and postpartum women, infanticide and gendered logic of murders, as well as motherhood and gender-based narratives in the testimonies of survivors, have been analyzed.

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія, теоретичні підходи та джерельна база дослідження ...	9
1.1. Витоки, розвиток та проблематика гендерних студій Голокосту у зарубіжній історіографії	9
1.2. Український контекст та вітчизняна історіографія	14
1.3. Теоретичні підходи	17
1.4. Джерельна база дослідження	20
Розділ 2. Стратегії виживання: універсальні та гендерно зумовлені типи поведінки	28
2.1. Стратегії виживання	28
2.2. Харчування	33
2.3. Гігієна та хвороби	44
2.4. Одяг	48
Розділ 3. Гендерно зумовлений досвід єврейок України у роки Шоа	52
3.1. Сексуальне насильство	53
3.1.2. Примус до проституювання	59
3.2. Інші види взаємодій єврейок з агресорами	60
3.3. Гендерована логіка убивств	65
3.4. Насильство під час вагітності та пологів	67
3.5. Інфантицид та дітовбивство	69
3.6. Єврейські жінки як виконавиці насильства	72
3.7. Гендерно зумовлені наративи	72
Висновки	77
Список використаних джерел і літератури	82
Додатки	89

Вступ

Актуальність роботи зумовлена зародковим станом розробки гендерних досліджень в українських дослідженнях Голокосту, а також суспільною потребою у різноплановому дослідженні історії геноциду східноєвропейського єврейства на території України.

Предметом дослідження є специфіка гендерно обумовленого досвіду єврейських жінок під час нацистського геноциду на території України, реконструйована на основі аналізу опрацьованих джерел та літератури.

Об'єктом — досвід єврейських жінок України в період Голокосту (1941-1944 рр.)

Метою роботи є висвітлення наявної теоретичної та історіографічної бази, аналіз усноісторичних свідчень тих, хто пережили події Шоа, характеристика гендерної специфіки Голокосту на територіях Вінницької, Київської та Рівненської областей України крізь призму жіночого досвіду.

Для виконання даної мети у роботі поставлені **дослідницькі завдання**:

- висвітлити історіографічні підходи дослідження жіночого досвіду у період Голокосту загалом та єврейок, які проживали на теренах України, зокрема
- виявити та окреслити універсальні та гендерно зумовлені аспекти досвідів українського єврейства України у 1941-1944 рр. на основі аналізу та критики корпусу свідчень тих, хто вижили
- охарактеризувати досвіди єврейських жінок, які стали жертвами Голокосту на окупованих територіях України
- проаналізувати та класифікувати гендерно обумовлені досвіди єврейок на окупованих територіях Вінницької, Київської та Рівненської областей у 1941-1944 рр.

Методологічна база базується на теоретичних підходах гендерних студій в дослідженні історії Голокосту. Аналіз корпусу джерел відбувався за допомогою методів усної, а також гендерної історії. Методи гендерної історії вивчають жіночі досвіди в сукупності та у порівнянні. При написанні роботи були також використані підходи, запропоновані в рамках таких дослідницьких напрямків як єврейські студії, мікроісторія, дискурс аналіз та аналіз наративів.

Хронологічні межі охоплюють період геноциду східноєвропейського єврейства, також відомого як Голокост та Шоа, на території України – з 1941 по 1944 роки. Цей період характеризують умови Другої Світової війни, окупація України нацистами та їх союзниками, геноцидальна фаза розвитку «Остаточного вирішення єврейського питання», яка включає в себе фізичне знищення євреїв та єврейок України і світу.

Географічні межі включають в себе території окупованої України, а насамперед це Вінницька область (частина тогочасної зони німецько-румунської окупації «Трансністрія»), а також частково Рівненська та Київська області (Райхскомісаріат Україна). Географічні межі зумовлені нерівномірною кількістю свідчень тих, хто вижили. Це зумовлено значно меншою кількістю розстрілів на румунській території німецько-румунської окупації, а отже вищу ймовірність вижити, незважаючи на усі інші ознаки та наслідки геноциду.

Історіографію даної роботи складають праці у гендерному підході в рамках студій Голокосту, представлені західними дослідницями та дослідниками: Джоан Рінгельхайм¹, Мирна Голденберг², Сибіл Мілтон³,

¹ Ringelheim J. Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research Different Voices in Women and the Holocaust, ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, pp. 374–405.

² Goldenberg M., Shapiro A. Different Horrors, Same Hell: Gender and the Holocaust, University of Washington Press, 2013. p 150–166.

³ Sybil M. Women and the Holocaust: The Case of German and German Jewish Women in Different Voices: Women and the Holocaust ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, p. 227.

Паскаль Бос⁴, Венді Лауер⁵, Сара Горовітц⁶, Ленор Вайцман і Далія Офер⁷ та інші. Також застосовано роботи, які пов'язані з історією Голокосту загалом⁸, а також підходи та історіографія студій геноциду.⁹ Українська історіографія представлена роботами Марти Гавришко¹⁰, Анатолія Подольського¹¹, Наталії Івчик і Максима Гона.¹²

Джерельну базу дослідження складають два корпуси усноісторичних джерел. Це відеозаписи інтерв'ю з тими, хто пережили Шоа на території України, проведені Інститутом Фонду Шоа Стівена Спілберга Університету Південної Каліфорнії, а також траскрибації інтерв'ю з фонду Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства.

Обидва фонди об'єднує формат інтерв'ю із аналогічними змістовними частинами та опитувальниками, період їх запису, географія місця проживання авторів свідчень — територія сучасної України, із великою кількістю свідчень з Вінницької області.

⁴ Бос П. Гендер і Голокост, Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 209-218.

⁵ Лауер В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті, УЦВІГ, 2020.

⁶ Horowitz S. R., Gender, Genocide, and Jewish Memory, *Proof texts* 20, no. 1/2, 2000, p. 176.

⁷ Weitzman L. J., Ofer D. Women in the Holocaust, Yale University Press, 1998, 343 p.

⁷ Weitzman L. J. Resistance in Everyday Life: Family Strategies, Role Reversals, and Role Sharing in the Holocaust in Jewish Families in Europe, 1939-Present in *History, Representation, and Memory* ed. by Michlic J. B., Brandeis University Press, 2017, pp. 46-66.

⁸ Lawson T. Debates on the Holocaust, Manchester University Press, 2010, 294 p.

⁹ Джонс А., Геноцид. Вступ до глобальної історії, Дух і Літера, 2020, с. 491.

¹⁰ Гавришко М. Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні, Голокості сучасність, 1 (17), 2019, с.94-107.

¹¹ Подольський А. Єврейські жінки України у період Голокосту і нацистської окупації (1941-1944 pp.): спроба дослідження трагічної долі. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 219-233.

¹² Гон М., Івчик Н. Жінки в Голокості: долі, поведінка та гендерні (не)рівності, Голокост і сучасність, 2016, 1 (14), с. 9-49.

Тому для даної роботи було опрацьовано фонд Р-6022 із Державного архіву Вінницької області. Серед них були допоміжними судові справи¹³ чи списки¹⁴, які підтверджують перебування персони у гетто чи концтаборі. Окрім особистих документів, вони також переважно оперують показання тих, хто вижили.

Для ширшого контексту роботи було опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а саме фонд 3538 з документами української республіканської надзвичайної комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками організаціям та населенню УРСР м. Київ; фонд 4620, що є колекцією документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.; фонд 3206, опис 6 по Рейхскомісаріату України у місті Рівне; фонд 3676, де знаходяться документи штабу імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей.

Структура даної магістерської роботи обумовлюється її метою та завданнями. Кваліфікаційна робота складається з таких частин як вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел і літератури, а також додатки.

¹³ Р-6022, опис 1, справи 49, 49а, 50, 51. Особисті документи громадян, що підтверджують перебування у гетто, Державний архів Вінницької області.

¹⁴ Р-6022, опис 1, справи 16, 18, 27, 32, 25, ДАВО.

Розділ 1. Історіографія, теоретичні підходи та джерельна база дослідження

1.1. Витоки, розвиток та проблематика гендерних студій Голокосту у зарубіжній історіографії

Витоки гендерного підходу у студіях Голокосту з'являються у США у 1980-х роках. Першу конференцію «Жінки і Голокост» організували Джоан Рінгельхайм та Естер Катц у 1983 році у Нью-Йорку. Цьому передувало розвиток жіночих студій, в основу яких була покладена теза, що гендер як категорія може бути аналітичним інструментом для вивчення історії.¹⁵ Відтоді зарубіжна історіографія з питання гендеру та Голокосту відкрила кілька нових перспектив та поглядів на Голокост.

З розвитком студій гендеру та Голокосту підходи дослідниць та дослідників гендерної історії еволюціонували. Наприклад, Джоан Рінгельхайм¹⁶ спочатку писала про гендерно-обумовлену уразливість жінок, так і про їх винахідливі стратегії виживання. Мирна Голденберг¹⁷ прийшла до висновку, що хоча уразливість жінок була вищою через сексизм як нацистів, так і у середині єврейських общин, проте жінки мають специфічні навички, які допомагали їм вижити. Наприклад, вона виокремила розмови про рецепти як жіночу гендерно-обумовлену стратегію подолання голоду.¹⁸ Сибіл Мілтон писала, що це були «Робота по дому як вид практичної терапії та отримання контролю над своїм простором, зв'язками та мережами контактів... використання непомітності і, можливо, навіть сексу ... жінки обмінювалися рецептами та способами

¹⁵ Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review*, 1986, 91 (5), pp.1053–1075.

¹⁶ Ringelheim J. Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research Different Voices in *Women and the Holocaust*, ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, pp. 374–405.

¹⁷ Goldenberg M., Shapiro A. Different Horrors, Same Hell. *Gender and the Holocaust*, University of Washington Press, 2013, pp. 150–166.

¹⁸ Goldenberg M. Food talk: Gendered responses to hunger in the concentration camps in *Experience and Expression in Women, the Nazis, and the Holocaust*, ed. by Baer E. R., Goldenberg M., Wayne State University Press, 2003, pp. 161-179.

подовження обмеженої кількості їжі»¹⁹. Міхаль Унгер у своєму дослідженні про гетто у Лодзі пише, що жінки «краще за чоловіків переносили умови гетто» про що свідчить той факт, що вони статистично рідше помирали.²⁰

У свідченнях про виживання жінок дослідниці та дослідники акцентували увагу на ролях матері, сестри, доньки.²¹ Відомі випадки створення посестринських кіл, коли жінки свідчили про солідаризацію задля взаємодопомоги і виживання, напротивагу чоловікам, які частіше акцентували на своїй індивідуальній ролі.²² Ці аспекти зумовлені довоєними гендерними ролями та соціалізацією у традиційних спільнотах. При цьому гендерна бінарність часто не відтворюється у часи пограничного досвіду як геноцид.

Паскаль Бос вважає твердження про уразливість і про винахідливість жінок проблематичними.²³ Бос пропонує нову теоретичну рамку щодо вивчення жертв та тих, хто вижили. Вона більш критично підходить до питання гендерного розподілу ролей у наративах Голокосту, аналізуючи досвід, пам'ять та свідчення крізь призму дискурсу та наративу. Вона критикує ранні підходи, які вона зазначає у роботах Рінгельхайм, Мілтон, Голденберг, Кунц²⁴, Хайнеманн²⁵,

¹⁹ Sybil M. Women and the Holocaust: The Case of German and German Jewish Women in Different Voices: Women and the Holocaust, ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, p. 227.

²⁰ Unger M. The Status and Plight of Women in the Lodz' Ghetto in Women in the Holocaust, ed. by Ofer D., Weitzmann L.J., Yale University Press, 1998, p. 127.

²¹ Gurewitsc B. Mothers, Sisters, Resisters : Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust, University Alabama Press, 1998, 396 p.

²² Hertzog E. Life, death and sacrifice : Women and Family in the Holocaust, Gefen Publishing House, 2008, 309 p.

²³ Бос П. Гендер і Голокост, Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 209-218

²⁴ Koonz C. Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics, Routledge, London, 1986, 600 p.

²⁵ Heinemann M. Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust, Greenwood Press, 1986, 149 p.

Файн²⁶, Джутти²⁷, Ласки²⁸ та інших.²⁹ Згодом і сама Рінгельхайм визнала перспективу пошуку окремішньої жіночої «сили» проблематичною. По-перше, є самі єврейки, які вижили і згодом заперечували, що їх досвід був гендерно-обумовленим. Синтія Озік у 1982 році на конференції присвяченій темі гендеру у Голокості сказала, що метою організаторок є «вести [нас] ще далі по шляху викорінення євреїв з історії»³⁰. Звичайно, не лише думка про нівелювання своєї етнічної ідентичності ставала на заваді рефлексії свого досвіду через гендерну призму. Переживши загрозу расового геноциду гендерні нерівності можуть нівелюватись як ті, що є менш важливими. Тим паче, саме розуміння гендерних питань почало ширше сприйматись суспільством вже через десятиріччя після Другої Світової війни. Йдеться про контекст США та Західної Європи, де хвилі підйому феміністичних рухів прослідковуються починаючи з 1960-х років.

По-друге, Рінгельхайм визнала проблематичним своє ідеалізоване бачення жінок, як кращих завдяки вродженим моральним якостям. Вона закликала переосмислити інтерпретації відмінностей чоловічого та жіночого досвідів.³¹

Підваження уявлення про виключну віктимність жінок ми зустрічаємо у дослідниці Венді Лауер, яка описує жіноче посібництво нацистському геноциду.³² Авторка вважає що агентність жінок недооцінюють і у випадках зі

²⁶ *Fine E. S. Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival in Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, ed. by Randolph Braham, East European Monographs, 1990, pp. 79-95.

²⁷ *Bendremer J. T. Women Surviving the Holocaust: In Spite of the Horror*, Edwin Mellen Press, 1997, 136 p.

²⁸ *Laska V. Women in the Resistance and in the Holocaust: The Voices of Eyewitnesses*, Praeger, 1983, 350 p.

²⁹ Див. у примітках Бос Паскаль. Гендер і Голокост, с. 209.

³⁰ *Ringelheim J. The Split Between Gender and the Holocaust*, in *Women in the Holocaust*, ed. by Dalia Ofer and Leonore J. Weitzmann, Yale University Press, 1998, pp. 348–349.

³¹ Бос Паскаль, с. 212.

³² *Лауер В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті*, УЦВІГ, 2020.

злочинами. Поруч з роллю жертви ми прослідковуємо роль спостерігачки та виконавиці геноцидальних дій.

Переосмислення початкових тез відбулось також через розвиток усної історії, яка широко використовувалась у дослідженнях на тему гендеру та Голокосту. Причин цьому використанню було декілька: по-перше, вони розвивались приблизно паралельно³³ і по-друге, жінки як соціальна група підпадали під цільову аудиторію досліджень з усної історії, бо вони були «приховані від історії» до того офіційними наративами.³⁴

Сара Горовітц назвала метою аналізу гендеру в Голокості: «відновлення досвіду жінок та переформатування чи тонкощі пам'яті про Голокост.»³⁵ Перше – про загублені жіночі історії, друге – про фрейм цих історій. Для неї головним питанням є те, як різна пам'ять про Голокост оперує традиційними уявленнями про гендер. Горовітц зацікавлена у «формах та фактурах спогадів тих, хто вижив, в відмінностях між спогадами жінок та чоловіків, в образах і тропях, що з'явилися понад півстоліття репрезентації Голокосту».³⁶

Ленор Вайцман і Далія Офер розглядають специфіку жіночого досвіду крізь досвід стратегій виживання.³⁷³⁸ Особливістю постає використання довоєнних гендерних ролей у сумісництві з виходом за рамки цих ролей: наприклад, жінки, які могли перебувати у приватній сімейній сфері шукали та виконували роботу для забезпечення себе та родини. Вони пропонують

³³ *Lawson T. Debates on the Holocaust*, Manchester University Press, 2010, 294 p.

³⁴ Там само. Автор наводить приклад, що одна з перших робіт на тематику жіночої історії носить назву «Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against it», Sheila Rowbotham (London, 1973).

³⁵ *Horowitz S.R. Gender, Genocide, and Jewish Memory*, *Prooftexts* 20, no. 1/2, 2000, pp. 158-190.

³⁶ Там само.

³⁷ *Weitzman L. J., Ofer D. Women in the Holocaust*, Yale University Press, 1998, 343 p.

³⁸ *Weitzman L. J. Resistance in Everyday Life: Family Strategies, Role Reversals, and Role Sharing in the Holocaust in Jewish Families in Europe, 1939-Present in History, Representation, and Memory* ed. by Michlic J. B., Brandeis University Press, 2017, pp. 46-66.

послідовний фрейм для вивчення стратегій виживання, на зміну двом протилежним поглядам продовження чи зміни довоєнних патернів поведінки.³⁹

Найсуттєвіша гендерно зумовлена відмінність знаходиться в аспекті вразливості єврейських жінок та дівчат через їх тілесність та сексуальність. Це стосується досвіду менструації чи аменореї, вагітності, пологів та материнства. Випадки сексуального насильства і приниження є масовими, хоча і почали досліджуватись відносно нещодавно через табуїзованість тематики зґвалтувань як у побуті, так і у академічних роботах. На даному етапі ця тематика є достатньо розкритою у низці робіт.⁴⁰

Різноманітність підходів у зустрічаємо у збірці під редакцією історикині Андреа Пето⁴¹, яка присвячена досвіду єврейок на територіях Центрально-Східної Європи. Авторки пропонують нові аналітичні фрейми, що дають змогу переосмислити джерельну базу даного регіону з погляду включення гендерного аспекту.

Важливо також згадати про розвиток студій геноциду. Загальновідомо, що Голокост був не єдиним геноцидом ХХ сторіччя. Адам Джонс у 13 розділі масштабного посібника «Геноцид. Вступ до глобальної історії» описує феномен гендерциду як систематичні гендерно вмотивовані убивства, які також мають місце під час докорінного етнічного геноциду.⁴² Також автор згадує

³⁹ Weitzman L. J., Ofer D. The Sequential Development of Jewish Women's Coping Strategies (in the Ghettos) During the Holocaust A New Theoretical Framework, in *Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges*. ed. by Peto A., Central European University Press, 2015, pp. 27-63.

⁴⁰ Рекомендована література:

Baldwin A. Sexual Violence and the Holocaust: Reflections on Memory and Witness Testimony, *Holocaust Studies*, 2010, pp.112-134.

Bergen D. L. Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical, in *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective* ed. by Dagmar Herzog, 2006, pp.179-201.

Ephgrave N. On women's bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust, *Journal of Women's History*, 2016, 28 (2), pp.12-32.

⁴¹ Peto A., Hecht L., Krauszka K. *Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges*, Central European University Press, 2015, 254 p.

⁴² Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії, Дух і Літера, 2020, с. 491.

гендерованість довоєнної антиєврейською пропаганди, де жінки займали другорядну роль, а чоловіки виступали в образі «вічного жида», що робило вбивства єврейських чоловіків, особливо релігійний та зовнішньо традиційних, морально простішим для нападників.⁴³ Вбивства жінок вмотивовувались перш за все їх здатністю до репродукції, що стояло на заваді повному етнічному знищенню.

Підсумовуючи, ми розглянули зародження, розвиток та основну проблематику студій гендеру та Голокосту у зарубіжній історіографії. Було окреслено засади розвитку теоретичних фреймів досліджень з цієї тематики. У ході роботи було виявлено та окреслено основні тези дослідників та дослідниць. На основі аналізу історіографії ми окреслили тематику, підходи та особливості студій гендеру у дослідженнях геноциду та Голокосту зокрема.

1.2. Український контекст та вітчизняна історіографія

Українські дослідники в останнє десятиріччя також почали приділяти увагу питанню жінок у контексті Голокосту.

Анатолій Подольський⁴⁴ у своїй статті (вперше опублікованій на англійській мові у 2010 році)⁴⁵ *«Єврейські жінки України у період Голокосту і нацистської окупації (1941-1944 рр.): спроба дослідження трагічної долі»* наголошує на фрагментарності висвітлення гендерних аспектів у сучасних дослідженнях Голокосту на території України. Він зазначає, що в радянській

⁴³ Там само, с. 511.

⁴⁴ Подольський А. Єврейські жінки України у період Голокосту і нацистської окупації (1941-1944 рр.): спроба дослідження трагічної долі. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 219-233.

⁴⁵ Podolsky A. The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi Occupation, 1941– 1944, in Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust, ed.by Hedgepeth S. M., Saidel, Rochelle, 2010, pp. 94-107.

історіографії загалом не існувало окремих досліджень з нациської політики знищення єврейського населення України. Вже у незалежній Україні студії Голокосту стають частиною української історіографії.

Марта Гавришко досліджує питання сексуального насильства над жінками у період Голокосту та Другої світової війни. У статті «*Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні*»⁴⁶ зазначає, що саме жінки є переважною більшістю тих, хто пережили різні форми сексуального насильства. Гавришко окреслює інтерсекційну основу їх вразливості перед різними формами сексуального насильства: це їх гендер, етнічне походження та ідентичність, які поєднувались у період Голокосту з екстремальними геноцидальними умовами. На мою думку, ці перетини ідентичностей та контекстів є важливими для висвітлення жіночого гендерно обумовленого досвіду єврейок України, які зазнавали потрійного пригноблення: як жінки, як єврейки та як радянізовані українки.

Наталія Івчик та Максим Гон⁴⁷ у статті «*Жінки в Голокості: долі, поведінка та гендерні (не)рівності*» висловлюють думку, що жіноча історія Другої Світової війни в українській історіографії знаходиться на етапі формування. Якщо дивитись на студії Голокосту, то автори не знаходять жодної захищеної дисертації українських дослідників, яка б розглядала жінок під час Голокосту як окрему соціальну групу. Тому автори приходять до висновку, що ця тематика поки залишається «відверто маргінальною»⁴⁸ для українських досліджень.

Президентка Української асоціації дослідників жіночої історії Оксана Кісь акцентує увагу на тому, що в українській історіографії загалом відсутній жіночий наратив про минуле за межами тріади концептів «жертви-героїні-берегині».

⁴⁶ Гавришко М. Згвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні, Голокості сучасність, 1 (17), 2019, с.94-107.

⁴⁷ Гон М., Івчик Н. Жінки в Голокості: долі, поведінка та гендерні (не)рівності, Голокост і сучасність, 2016, 1 (14), 9-49, с.9-49.

⁴⁸ Там само, с.10.

Вона вважає, що цей наратив є епізодичним і слугує лише в контексті чоловічого дискурсу героїки та міфу про «берегиню».⁴⁹

Подібна маргінальність є типовою для східноєвропейського регіону загалом, як зазначив Патрік Дебуа «Шоа єврейських жінок на Сході є окремим, заледве відкритим розділом історії»⁵⁰. Причинам цього може виступати той факт, що студії Голокосту розвивались переважно на Заході. Дослідники отримали доступ до документів, які зберігались в архівах Радянського Союзу лише після 1989 року. Це дало поштовх до зсуву мета-наративів історіописання Голокосту: їх підважив регіональний та локальний контексти. Історія перетворилась на історії. Так само, жіноча та усна історія розвивалась паралельно на Заході⁵¹, а український контекст все ще залишається новим для подібних досліджень. І останньою, проте не менш суттєвою причиною є питання джерельної бази, яка недоступна зарубіжним дослідникам через мовний бар'єр.

Загалом, вивчення Голокосту та його гендерної специфіки на території України потребує глибокого інтерсекційного аналізу. Наприклад, Іван-Павло Химка та Джоанна Беата Міхлі вважають, що події Голокосту у Центрально-Східній Європі настільки варіювались, що «західний» поділ на злочинців, захисників та жертв тут не підходить, бо ситуація була значно більш комплексною.⁵²

Підсумовуючи, у цьому підрозділі ми розглянули стан розробки теми гендеру в українських дослідженнях з Голокосту. Було опрацьовано основні суміжні роботи вітчизняних дослідників. Гендерні дослідження загалом, та у рамках студій Голокосту, зокрема, знаходяться у початковому стані.

⁴⁹ Долганов П., Наталія І. Ексклюзивні наративи, конфлікти пам'ятей і примирення: роздуми з VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах», Голокості сучасність, 1 (17) 2019, с. 178.

⁵⁰ Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту, Дух і Літера, 2011, с. 239.

⁵¹ Lawson T. pp. 270-304.

⁵² Himka J.-P., Michlic J. B. Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe, 2013, University of Nebraska Press, p. 4.

Необхідність глибшого дослідження різних гендерних аспектів Голокосту зумовлює актуальність даного магістерського дослідження.

1.3. Теоретичні підходи

Є кілька протилежних варіантів відповіді на запитання «чи гендер має значення у студіях Голокосту?». Вони виокремлюються у наступні типи досліджень, які окреслила Марта Гавришко на семінарі Українського центру вивчення історії Голокосту.⁵³

До 1980-х років існували лише «гендерно-сліпі» дослідження, які жодним чином не виокремлюють питання різниць у досвідах жінок та чоловіків у часи Шоа. Потім з'являються такі основні підходи як:

Гендерний підхід (за Далією Офер та Ленор Вейтцман, 1998) включає у себе:

- Соціально і культурно сконструйовані гендерні ролі
- Уявлення про плани німців щодо знищення лише єврейських чоловіків

Це уявлення призвело до того, що чоловіків спонукали мігрувати, у той час як жінки залишались із дітьми та старшими родичами.

- Гендерні відмінності в умовах праці, повсякденному життю, загибелі

Наприклад, існували ризики селекції в умовах трудової повинності; переважав традиційний поділ праці (це репродуктивна праця жінок у місцях несвободи, особистих помешканнях військових, представників адміністрації, поліцаїв, у сховках та важка фізична праця чоловіків); відбір чоловіків на посади у єврейські структури (юденрат та поліція); гендерована економіка війни (менша оплата праці жінок на підприємствах).

⁵³ Доповідь Гавришко М., освітній курс "Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення" Український центр вивчення історії Голокосту і Освітній та меморіальний комплекс Будинок Ванзейської конференції, Київ, 20-22 лютого 2019.

- Різне ставлення жінок та чоловіків

Одні і ті самі дії могли викликати різну реакцію у чоловіків і жінок через традиційні культурні коди, які були властивими для єврейських довоєнних громад Східної Європи. Наприклад, чоловіки спокійніше ставились до процедури гоління голови, у той час як жінки трактували це як сексуальну наругу над ними, адже довге волосся було гендерною ознакою.

Феміністичний підхід розглядає:

- Уразливість жінок через втрату фемінності, аменорею, репродуктивна функцію, сексуальність, а також тіло. Це все виступало факторами ризику через сексизм і мізогінію
- Винахідливість жінок, а саме соціальні навички, освіта, солідарність, реакція на голод (так звані “food talks” жінок про рецепти улюблених страв, які стали недоступними), альтруїзм, підтримка стану зовнішності.
- Інверсія гендерних ролей, тобто жінки у русі опору, рятувальниці чоловіків і дітей, жінки-агресорки (*perpetrators*)
- Негегемоність групи жінок за віком, освітою, професією, економічним, соціальним, сімейним статусом тощо
- Жіночі голоси у жіночих свідченнях про Голокост

Загалом, гендерні студії залишались маловивченими через існування феномену подвійного мовчання – малій кількості свідчень про Голокост. Якщо саме «мовчання» мало місце через специфіку культури пам'яті і забування, насамперед у США та Ізраїлі, то жінки стикались ще з глибшим виміром проблеми надання свідчень про свій досвід Голокосту. Серед них:

- Культурні норми

Наприклад, неможливо було свідчити про сексуальне насильство під час війни через культурні табу

- Невідповідність офіційній пам'яті

Офіційні наративи, а також культурна сфера (книги, кінокартини), що їх засвідчують часто були відмінними від індивідуальних досвідів і тим самим примушували мовчати, аби не підкреслювати власну «інакшість».

- «Ієрархія втрат»
- Наративи переможниці

Наратив переможців, який культивувався ідеологією країни Ізраїль став загальним та маргіналізував історії жертв.

- Оберігання близьких

Страх психологічно травмувати близьких родичів, дітей народжених після Голокосту та друзів.

- «Сліпота» дослідників

Пов'язана із вищезгаданою «гендерною сліпотою» досліджень.

- Методика усної історії

Інтерв'ю не завжди були безпечним простором для особистих розповідей про трагічний досвід. Там могли бути присутні родичі та інші; могло не бути слухачів та слухачок.

Також існують різноманітні перспективи розвитку гендерних студій Голокосту у світі загалом та в Україні зокрема. А саме:

- Студії фемінності і маскулінності
- Квір-студії
- Мікропідхід, регіональні відмінності
- Гендер і пам'ять та репрезентації
- Специфіка Голокосту у порівнянні з іншими геноцидами

Шоа відрізнявся від інших геноцидів тим, що за кінцеву ціль ставилось вбивство усіх євреїв, незважаючи на вікові та статеві ознаки.⁵⁴

Отже, ми розглянули основні види підходів до вивчення гендерної специфіки історії Голокосту у світі. Серед них виділяють «гендерно-сліпі» дослідження та дослідження з гендерним підходом, а також ті, що використовують феміністичні фрейми для аналізу історичних подій. Ми розглянули основні перешкоди, які впливають на розвиток даного напрямку досліджень, а також подальші перспективи вивчення гендерних особливостей Голокосту.

1.4. Джерельна база дослідження

Основу джерельної бази складають свідчення, спогади та мемуари єврейських жінок та чоловіків українського походження, які перебували на окупованих нацистами територіях Вінницької, Київської та Рівненської областей в роки Голокосту. Анатолій Подольський зазначає, що ці матеріали, які збирали єврейські громади, благодійні організації та окремі дослідники, є маловідомими через малі тиражі та відсутність перекладу на інші мови.⁵⁵

Максим Гон та Наталя Івчик виділяють ще одну проблему, а саме відсутність диференціації за гендером та віком в основному корпусі документів з історії Голокосту через першочерговість етнічної ознаки в «остаточному рішенні».⁵⁶ Це не означає, що расизм нацистів не був гендерованим і це можна проілюструвати на прикладі порівняння. У той час як нацистська ідеологія звеличувала німецьких жінок за їх репродуктивну функцію за користь їх раси, то ця сама ознака ставала причиною зневаги та небезпеки для потенційних матерів

⁵⁴ *Снайдер Т.* Чорна земля. Голокост як історія і застереження, Медуза, 2017. с.281.

⁵⁵ *Подольський А.*, с. 221.

⁵⁶ *Гон, Івчик.* с. 11.

нового покоління серед єврейських жертв.⁵⁷ Докладніше це питання досліджено у Розділі 3.

Акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників дають інформацію лише з приводу кількості загиблих жінок, чоловіків та дітей, знайдених у колективних могилах.

Тому у даній роботі я спираюсь на два фонди усноісторичних свідчень. Це відеозаписи з Фонду Стівена Спілберга, надані директором УЦВІГу Анатолієм Подольським та фонд Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, наданий Леонідом Фінбергом. Основною відмінністю для мене, як для дослідниці, є формат самих джерел. Перші надані у форматі відеозапису інтерв'ю з тими, хто вижили, а другі у форматі транскрибованих інтерв'ю з тією ж категорією свідків.

Об'єднує обидва фонди час їх запису: основна частина інтерв'ю записана у проміжку між 1997-1998 роками, є кілька інтерв'ю початку 2000-х. Також вони мають схожу географію – територія сучасної України, із великою кількістю свідчень з Вінницької області. Тому для даної роботи я опрацювала фонд Р-6022 із Державного архіву Вінницької області.

Цікавим є той факт, що архівні, тобто письмові джерела переважно є записами показань свідків. Тобто, у випадку з усними та письмовими джерелами, дослідники часто опираються саме на свідчення. Те саме, стосується і судових справ⁵⁸ чи списків⁵⁹, які підтверджують перебування персони у гетто чи концтаборі. Окрім особистих документів, вони переважно оперують показання тих, хто вижили.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України я опрацювала наступні фонди: фонд 3538 з документами української

⁵⁷ *Lawson T.*, p. 295.

⁵⁸ Р-6022, опис 1, справи 49, 49а, 50, 51. Особисті документи громадян, що підтверджують перебування у гетто, Державний архів Вінницької області.

⁵⁹ Р-6022, опис 1, справи 16, 18, 27, 32, 25, ДАВО.

республіканської надзвичайної комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками організаціям та населенню УРСР м. Київ; фонд 4620, що є колекцією документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр.; фонд 3206, опис 6 по Рейхскомісаріату України у місті Рівне; фонд 3676, де знаходяться документи штабу імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Даний корпус джерел є вивченим на достаньому рівні.⁶⁰

Тому для цієї роботи першочерговим є аналіз усноісторичного корпусу джерел. Усна історія пройшла свій розвиток від публікації джерел без наукового втручання до професійної історичної інтерпретації⁶¹. Історики звернулись до більш ранніх робіт психологів, які вивчали свідчення для розуміння людської природи в часи екстремального насильства.⁶² Це зумовило розвиток у бік роботи з феноменами пам'яті як *процесу*, яка підлягає конструюванню у вигляді наративу, який часто є обумовленим культурними нормами теперішнього, навіть більше ніж минулого.⁶³

Розглянемо, що ми знаємо про тих, хто надали свідчення в основі цієї роботи. По-перше, вони всі пережили Шоа. Тобто, вони стали прямими жертвами подій Голокосту на території тодішньої Радянської України, змогли врятуватись і дожити до 1990-х-2000-х років. Через це велика кількість інтерв'ю базується на юнацьких чи дитячих спогадах, що є важливим під час аналізу свідчення. Більшість інтерв'ю були зібрані на території незалежної України, тобто

⁶⁰ Рекомендована література: *Круглов А.* Энциклопедия Холокоста Еврейская энциклопедия Украины, Еврейский совет Украины, Киев, 2000, 224 с.; Сборник Сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, Государственное Издательство Политический Литературы, 1946; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7 т. зед. Руденко Р.А., 1958; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. сост. Круглов А., 2002.

⁶¹ *Lawson T.*, p. 295.

⁶² Там само, p. 281.

⁶³ *Niewyk D. L.*, *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival*, University of North Carolina Press, 1998, p. 1.

інтерв'ювані з тих або інших причин залишились проживати у тій самій країні до самої старості. Той факт, що респонденти були радянськими євреями також надає власну специфіку, як у їх сприйнятті війни, так і у контексті міжетнічних відносин (наприклад, з євреями Буковини чи Бессарабії).

Відрізок життя, коли саме ці інтерв'ю були надані, також грає важливу роль. Респонденти прожили більшу частину свого життя і мають власні рефлексії щодо власного травматичного досвіду геноциду. Інтерпретації можуть відрізнятися у різному віці. Також, вони вже мали змогу проговорити свій досвід, хоч і більшість не завжди були готовими згадувати усі події Шоа. Про це свідчить подача інформації: на певному етапі розповіді інтерв'ювані стають емоційними, можуть плакати або виражати злість. Важливим тут постає навмисне забування. В одному дослідженому випадку цей феномен був дуже очевидним, і під кінець респондентка, вже відмовлялась свідчити через нервовий зрив.

Один із респондентів⁶⁴ навіть зазначив досвід похилих місцевих жінок, його сусідок, які пережили Голокост, але не можуть про нього свідчити, бо коли вони підіймають ці спогади і діляться ними, то після цього хворіють. Цей досвід не є аномальним, експерти з різних сфер лише у 20 сторіччі почали вивчати вплив психічних травм на людський розум і життя.⁶⁵

Яскравим прикладом забування та важкості передачі травматичної пам'яті є інтерв'ю Теплицької (у дівочтві Фломіної) Раїси Кізовни, яка народилась у с. Тернівка, Бершадського району Вінницької області у 1930-му році і пережила розстріл євреїв у рідному селі:

Мы ушли, потому что я вообще шла кровью по этой земле и смотрела на это все, Вы знаете, для меня это было страшно, *я ничего не видела*. Наверное, с полгода я не могла отойти от этого всего, что я видела, этот страх. Это ж идти, смотреть на этих убитых,

⁶⁴ Alerlsandr Anchipolovskii, Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 36474-5, Криве Озеро, 1997.

⁶⁵ Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів, 2017, Дух і Літера, 496 с.

знаете, это для меня вообще было... я ж дите была, но все равно ж, страшно было. *Это в глазах все стоит и перед глазами.*⁶⁶

Травматична пам'ять є такою через неможливість інтегрувати цей шоковий досвід у психічні процеси. Тому його неможливо ані забути, ані збагнути. Р.Дж.Ліфтон у есеї *«Досвід тих, хто вижили, і травматичний синдром»*⁶⁷ пояснює значення виживання у теорії травми. У випадках з травмою власне «я» зазнає кардинальних змін і утворюється травмоване «я». Таким чином, респондентка одночасно і не пам'ятає, і не може забути той досвід. Проблема пам'ятання і забування криється у неможливості виразити травму вербально.

Коли Раїсу Ківівну запитують про долю інших євреїв з її села і де вони ховались після уникнення смерті під час погрому і розстрілу, то вона відповідає що не знає, не пам'ятає. Це було питання номер 177, а вже відповідаючи на питання 182, яке стосувалось переслідування німцями zostавшихся євреїв, вона згадує і по суті дає відповідь на минуле запитання: *«Там уже не было кого преследовать, потому что они всех почти поубивали. А кто остался, тот бежал в Бершадь, туда, к румынам.»*⁶⁸

Даний випадок є винятковим серед тих інтерв'ю, які досліджувались у цій роботі. Важливим фактором тут виступає не лише травма Голокосту, а й подальша важка доля респондентки. Раїса Ківівна була вимушена тяжко працювати на взуттєвій фабриці, виховуючи самотійно 4 дітей. Аби зрозуміти її психологічний стан протягом більшості життя, варто уточнити, що вона навіть не може пригадати роки смерті батьків, які померли уже після війни.⁶⁹

Її приклад може пояснити той феномен, коли не усі похилі жінки здатні надати свідчення. У кінці блоку запитань про війну і Голокост Раїса Ківівна

⁶⁶ Теплицька (Фломіна) Раїса Ківівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Умань, 1997, с.14.

⁶⁷ Lifton R. J., The Broken Connection: on Death and the Continuity of Life, American Psychiatric Association Publishing, 1979, 485 p.

⁶⁸ Теплицька (Фломіна) Раїса Ківівна, с.14.

⁶⁹ Там само, с. 21.

відмовляється відповідати і описує свою неспроможність свідчити наступним чином:

У меня уже, когда начинают говорить, знаете, у меня начинает... воспоминания, у меня сейчас начнется этот кашель *нервовый*. То я уже больше говорить не буду, ничего у меня уже больше нет. Все. Что я выложила, уже все.⁷⁰

Загалом дуже важливим у можливості надати свідчення є досвід до, під час та після Голокосту. Прослідковується, як походження (можливість отримати освіту), наявність хвороб (особливо беручи до уваги ментальні хвороби чи травми голови – одна респондентка перехворіла на менінгіт після побиття у гетто) та доля після війни (часто це скрутні життєві обставини та хвороби) впливають на пам'ять, забуття та можливість виразити свої думки та спогади.

По-друге, ці люди були вмотивовані відповідати на запитання. При цьому відсутня мотивація навмисне брехати про події, бо жертвам Голокосту нема за що виправдовуватись. Це не стосується табуйованих суспільством тем, що робить тему сексуальної наруги над жінками в період війни та геноциду важчою для дослідження. Також існує феномен почуття сорому у тих, хто вижили, але здебільшого це не стосується вікової категорії свідків похилого віку. У даному випадку ми стикаємось із вдячністю за виживання та за порятунок, а також зі злістю чи образою на кривдників.

Частіше зустрічаються моменти забування, якщо розглядати події в контексті хронології і дат. Виклад подій може бути не хронологічним, при цьому респондент або надає інформацію, аби зібрати дані до купи, або зізнається у неможливості надати вузькі часові рамки. Оскільки це є частим, то інтерв'юери задають уточнюючі запитання: якою була пора року, який це був рік. Це надає змогу встановити послідовність і самим респондентам.

Упродовж надання свідчень ми стикаємось з процесом пригадування. Як вищезазначено, на здатність пам'ятати та передавати пам'ять впливають життєві

⁷⁰ Там само, с.19.

обставини протягом усього життя. Тому є важливим аналізувати свідчення повністю, а не лише вивчати надані відповіді про досліджуваний період.

Свідчення – це не просто набір спогадів. Респонденти не лише досвід описують, а й самостійно інтерпретують його. Інтерпретація також проходить різні стадії, а надана нам картина є вже частково інтегрованою у життєвий наратив через похилий вік тих, хто свідчить. Також важливими є історії, які розповідають без прямого запитання, а саме через бажання поділитись чимось та розставити власні акценти.

Велика кількість респондентів прагне поширити знання про геноцидальний досвід в рамках освітнього інструменту, який має бути направлений на запобігання таких трагедій у подальшому. На жаль, загальновідомо, що Голокост не був єдиним чи останнім геноцидом у 20 сторіччі. Тому їх мотивація є актуальною і досі.

Також варто пам'ятати, що самі питання, які ставлять інтерв'юери є попередньо підготовленими, а деякі стають уточнюючими під час прослуховування історій респондентів.

Згідно з мануалом для інтерв'юерів⁷¹ опитування містить блоки, які охоплюють життя до війни, під час Голокосту та долю респондентів після цих подій. Це є типовим для обидвох фондів хоча вони також мають свою специфіку.

Для того аби висвітлити саме жіночий досвід я використовую два типи інформації: пряму та опосередковану. Прямі свідчення надані самою жінкою про власний досвід. Опосередковані свідчення надані респондентками (або респондентами) про досвід інших жінок, які жили та загинули під час Голокосту. Ці свідчення дають змогу проаналізувати конструювання наративу з гендерно обумовленого погляду.

⁷¹ Interviewer Guidelines, USC Shoah Foundation; University of Southern California, 2012, Електронний ресурс: <https://sfi.usc.edu/content/interviewer-guidelines>

Таким чином, не варто сприймати свідчення тих, хто пережили Голокост без інтерпретації. Свідчення – не вікно у минуле. Це діалог між минулим та теперішнім. Свідчення є неповними, бо респонденти навмисне чи не навмисне щось забувають, щось пам'ятають і розповідають, а щось пам'ятають і не розповідають. Також ці спогади укладаються в один спільний наратив. Дані феномени і дають дослідникам змогу інтерпретувати ці свідчення.

За словами Кеті Карут, ті, хто пережили травматичний досвід надають несвідомі історичні свідчення. Тому дослідження травми і реакції на неї отримують своє місце в механізмі історичної пам'яті⁷². Акт висловлювання тоді постає значно більшим, ніж просто розповіддю історії, яка, ймовірно, була сконструйована суб'єктом, а стає спробою надати власні інтерпретації історичним обставинам.

Підсумовуючи, дослідниці та дослідники гендерної історії Голокосту послуговуються свідченнями та спогадами тих, хто пережили ці події. Так само в основі цієї роботи лежать два фонди усноісторичних свідчень про Шоа на території України. Робота з цим корпусом джерел також має свою специфіку та потребує міждисциплінарного підходу.

По-перше, свідчення та спогади є сконструйованими індивідами, які ці свідчення продукують. Ці механізми є описаними з точки зору психології. Ще однією важливою специфікою є той факт, що свідчення щодо Голокосту за визначенням є свідченнями про травму.

По-друге, соціологія дає розуміння *процесу* запам'ятовування як колективного або ж суспільного. Отже, травматичний досвід можна уважати сконструйованим на особистому та суспільному рівнях, де свідчення стираються і фіксуються і впливають як на тих, хто вижили як індивідуально, так і на цілі групи виживших.⁷³

⁷² Карут К. Почути травму, 2017, 496 с.

⁷³ Там само.

Розділ 2. Стратегії виживання: універсальні та гендерно зумовлені типи поведінки

2.1. Стратегії виживання

Навколо вивчення питання єврейського спротиву історії Голокосту існували і досі продовжуються дебати.⁷⁴ На розуміння цього питання у контексті історіографії та комеморації вплинув погляд, який висловлював Рауль Гілберг, розглядаючи лише акти збройного єврейського спротиву і тому вважаючи єврейський спротив незначним.⁷⁵ Цей погляд підважив, серед інших, Філіп Фрідман у своєму есе, яке вперше було опубліковано у 1960 році. Автор увів поняття «духовного спротиву».⁷⁶ Таким чином, розуміння єврейського спротиву у історіографії та публічному дискурсі почало включати в себе різні дії жертв Шоа. Варто також розуміти, що більшість євреїв у період Катастрофи не мали достатньо сил, аби вступити активний збройний конфлікт. Тому наразі саме виживання стає формою непокори геноцидальній політиці щодо європейського єврейства.

На конференції Яд Вашему у 1968 році виживання були визнано як один з варіантів актів спротиву.⁷⁷ Сама по собі ненасильницька форма спротиву вступає в контраст з насильницькими вчинками агресорів. Альтернативою застосуванню різних стратегій виживання є самогубство як акт спротиву геноцидальним діям влади.⁷⁸

На основі опрацьованих свідчень, можна розділити стратегії виживання на індивідуальні та колективні. Дослідниці та дослідники звернули увагу, що чоловіки у своїх розповідях акцентують на індивідуальних діях, а жінки – на

⁷⁴ *Lawson T.* Like Sheep to the Slaughter: Debates on Jewish responses to Nazism in Debates on the Holocaust, pp. 235-269.

⁷⁵ *Hilberg R.* The Destruction of the European Jews, Yale University Press, 2003, p. 1105.

⁷⁶ *Lawson T.*, pp.235-269.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

колективних⁷⁹. Утім, на практиці стратегії виживання виходили за межі традиційних уявлень про фемінне та маскулінне.

Варто зазначати, що стратегії виживання набували різного рівня складності у залежності від потрапляння у те чи інше гетто або концтабір. Порівнюючи гетто на території Вінницької області, які перебували на окупованій румунськими військовими, ми бачимо, що шанси виживання тут були вищими, аніж на німецькій території через меншу кількість масових розстрілів та погромів. Проте, і на румунській території умови в гетто могли іноді суттєво відрізнятись. Наприклад, у Бершаді чи у Джуринському гетто можна було вимінювати речі на базарі. Така можливість була не в усіх гетто, а тим паче це було складно зробити у концтаборі села Печери Вінницької області. Там вимінювали речі, якщо спромоглися вилізти на паркан, хоч це і не було дозволено. Шпорт (в дівочтві Грабак) Циля Бен'ямінівна згадує, як її далека родичка міняла кофтинку, яку тримала у руках, сидячи на паркані. Український поліцай Сабанський, який відзначився особливою жорстокістю, стояв із дівчатами, які скоріш за все були місцеві українки, бо Циля цитуючи діалог поліцай з ними переходить на українську мову. Сабанський явно хизуючись запитав: «Хочете я цю жидівку зараз уб'ю?».⁸⁰ Поліцай вирішив довести свою владу та дозвіл на інституційне насилля і вистрелив прямо в голову жінці, яка намагалась обміняти речі на їжу.

На зовнішні обставини умов у гетто чи концтаборі також накладається соціальний та матеріальний статус респондентів. Усі мали різні можливості для застосування тих чи інших стратегій порятунку знаходячись на одній локації. Ми розглянемо основні приклади цих стратегій.

Евакуація як стратегія виживання є першопочатковою та дає найбільші шанси вижити. Проте, ми не досліджуємо цей аспект, бо ті, хто успішно

⁷⁹ Peto A., Hecht L., Krauszka K. Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges, Central European University, 2015, 254 p.

⁸⁰ Tsilia Shport, Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 30059-48, 1997, Умань, 54:58.

евакуювались, не зазнали подій Катастрофи. Розглядаючи причини не евакуюватись, маємо зазначити найпоширеніші: складні життєві обставини, не встигали і потрапляли в окупацію, не усвідомлювали масштаб воєнних дій. Ту чи іншу причину згадує переважна більшість респондентів, свідчення яких я розглянула.

Яскравим прикладом стратегії виживання євреїв та єврейок є зміна ідентичності. Сюди входить спроба удавати себе людиною місцевої етнічної приналежності (у нашому випадку – українцями), зміна імені на місцеве ім'я не-єврейського походження, а також підробка документів у різний спосіб. Ця стратегія є прикладом індивідуального виживання, бо частіше за все цей метод використовували люди, які тікали самотужки. Прикладів колективного використання даної стратегії я не зустріла. Таким чином врятувались Каган Берта та Кривченюк Клара Лазарівна (ім'я при народженні Хая Лейзерівна Сахарова).

У рамках підміни ідентичності як стратегії виживання ми зустрічаємо і інші важливі аспекти, якими користувались єврейки, щоби отримати допомогу місцевого населення чи не зазнати насильства з боку влади або суспільства. А саме це пристосування зовнішності, коли у випадку з дівчатами та жінками ми бачимо покривання голови для приховання волосся, особливо кудрявого або темного.

Іншими прикладами стратегій виживання у гетто чи концтаборах включать у себе трудову повинність, коли праця була єдиним джерелом отримати доступ до харчів. Також можливість працювати означала проходження селекції, що також було фактором уникнення розстрілу. На жаль, ця стратегія була короткочасною через розстріл євреїв, чия праця уже не знадобиться.

Двома основними критеріями отримати доступ до роботи були фізична спроможність або наявність суспільно-корисної спеціалізації. При цьому тема виживання та вбивства спеціалістів має свої особливості та тенденції, які варто розглядати окремо. Праця євреїв у період Шоа могла бути експлуатованою як

нацистським режимом, так і надаватись місцевому населенню за певну нагороду. Трудова експлуатація нацистів включала в себе фізично важку роботу. Ми зустрічаємо експлуатацію на кам'яних кар'єрах біля Неморова та на видобуванні торфу у Тульчині. Експлуатували усіх, хто фізично міг виконувати робочі нормативи: і чоловіків, і жінок, і дітей. Українці працювали на ряду з євреями, проте мали інші умови проживання, ночуючи вдома без цілодобової охорони і високого ризику страти.

В умовах гетто та концтаборів ми часто зустрічаємо вищезгадану стратегію виживання як обмін речей, що було особливо актуальним на початку, коли євреї ще мали речі для обміну на їжу у місцевого населення. Потім про їжу або просили, або крали. Просити про допомогу чи красти їжу (наприклад, городину з поля) було важливою стратегією порятунку.

Загалом, комунікація з локальним населенням є чи не найважливішим фактором у багатьох історіях порятунку. Місцеві мешканці, у нашому випадку це радянські жителі України, могли не лише наймати на роботу в обмін на їжу чи переховування, а й безоплатно допомагали. Ця допомога заключалась у незаконній передачі харчів чи речей, а також у переховуванні євреїв. За тодішніми законами окупаційної влади переховування євреїв каралося стратою. Це лише один з аспектів ролі місцевого населення, яке виступало і ролях як і рятівників, так і агресорів.

Розповсюдженою була вищезгадана стратегія переховування. Цьому передувала втеча з місця ув'язнення. Звичайно, були і невдалі спроби втеч. Утікачів вбивали одразу чи пізніше у сховку. Щетінкова (у дівочтві Вощина, ім'я при народженні Двойра) Віра Хаймівна 1931 року народження згадує як євреїв гнали на розстіл з гетто у селі Степань, Рівненської області. Надвечір ув'язнені почали масово намагатись втікати, а особливо фізично спроможні молоді люди. І хоча Віра Хаймівна змогла втекти, вона розповідає як велику кількість втікачів розстрілювали на місці. Також з її досвіду багатьох знаходили згодом, часто за

наводкою місцевого населення, які отримували за це «пляшку керосину чи ганчір'я»⁸¹.

Варто підкреслити, що зазначені стратегії виживання застосовувалися як жінками, так і чоловіками. Проте, вони також мали певну специфіку з огляду на гендер тих, хто їх застосовував. Наприклад, досвіди втечі та переховування, а також життя в ув'язненні мали гендерний аспект з огляду на тілесність – підвищений ризик сексуального насильства, вагітності, менструації у жінок. Також варто виокремити досвід материнства, який включає у себе піклування про менших дітей. Інфантицид також частіше вчиняли жінки, які не могли переховуватись з дітьми, коли ті кричали та могли видати сховок. Окрім біологічний факторів, існували ще соціальні приписи та відмінності у сприйнятті реальності через соціалізацію.

Важливо окреслити дослідницькі теорії, які використовуються при аналізі жіночого досвіду виживання. Ленор Вайцман та Далія Офер виділяють два фрейми для пояснення поведінки та стратегії порятунку жінок під час Голокосту – це продовження чи зміна гендерних довоєнних ролей.⁸² Проте, вони пропонують новий універсальний фрейм – послідовний, який дає змогу побачити динаміку жіночої поведінки в часи війни. Ми використаємо цей підхід для розуміння контексту поведінки жінок, які мали різне походження та довоєнний досвід.

Отже, на сучасному етапі студій Голокосту стратегії виживання розглядаються як один з варіантів єврейського спротиву наряду з військовим та насильницьким спротивом нацистському режимові. Було розглянуто стратегії виживання, які ми зустріли у свідченнях тих, хто вижили і окреслили їх основні

⁸¹ Щетінкова Віра Хаймівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Костопіль, 1998, с. 23.

⁸² Weitzman L. J., Ofer D. The Sequential Development of Jewish Women's Coping Strategies (in the Ghettos) During the Holocaust: A New Theoretical Framework in *Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges* ed. by Peto Andrea et al., Central European University, 2015, pp. 27-63.

характеристики. Хоча ці стратегії є універсальними, проте більшість з них мали свій гендерно обумовлений вимір, який ми надалі детальніше розглянемо.

2.2. Харчування

Загальновідомо, що проблема здобування їжі була базовою в умовах гетто та концтаборів у 1941-1944 рр. Ми розглянемо не лише загальний, а й гендерно-віковий аспект єврейського повсякдення в роки Голокосту на території окупації. Ми проаналізуємо жіночі стратегії виживання за допомогою свідчень про те, яким чином жінки здобували харчі, готували їжу, а також виконували інші дії, спрямовані на підтримання своєї життєздатності і, часто, своєї родини.

Цікавий аспект гендерно зумовленого ставлення жінок до їжі описує Мирна Голденберг. У патріархальних єврейських родинах жінки виконували основну роботу по приготуванню їжі. Тому жінки могли справлятися з голодом за допомогою так званих “food talks”, коли вони обговорювали рецепти улюблених страв.⁸³

Окреслимо також довоєнний досвід виживання єврейських громад на території Радянської України у 1930-х роках. Це дасть змогу побачити, що проблема голоду чи недостатку їжі не завжди була новою того покоління євреїв України. Причиною цього була не стільки бідність єврейського населення, як зовнішні обставини. Так, частина єврейських сімей нелегко пережили події Голодомору 1932-1933 років. Шпорт (у дівочтві Грабак) Циля Бен’ямінівна, якій було 8 років у 1933 р., згадує, що доводилось готувати «млинці з акації». На запитання інтерв’юерки про те, як так вийшло, Циля повідомляє, що «було дуже голодно».⁸⁴ Її родина важко пережила голодні роки.

⁸³ *Goldenberg M. Food talk: Gendered responses to hunger in the concentration camps, in Experience and Expression in Women, the Nazis, and the Holocaust, ed. by. Baer E. R., Goldenberg M., Wayne State University Press, 2003, p.179.*

⁸⁴ *Tsilia Shport, Tape 1. 5:00 – 5:04.*

На мою думку, у випадку Цилі Бен'ямінівни досвід Голодомору навіть став допоміжним у адаптації до голодних умов табору Печери. У інтерв'ю⁸⁵ вона порівнює свою родину з тими, хто не змогли пристосуватися та вижити. Респондентка наводить яскравий приклад молодого лікаря, бессарабського єврея, який мав репутацію талановитого хірурга, проте не міг знайти спосіб добування харчів: тікати з гетто і просити харчі у місцевих або обмінювати свої речі на їжу, готувати з недоїдків, економити їжу. Лікар помер у таборі від голоду.

Звичайно, частина єврейських родин могли забезпечити себе їжею. У міжвоєнні роки це було індикатором благополуччя сім'ї. Так, Ткач Борис (ім'я при народженні Борух) Мойсейович, який народився у Дзиговці, Вінницька область у 1935 року (тобто події Голодомору не застав), на відповідь на запитання про те, чи була його родина бідною до війни: «Ну, смотря в каком смысле бедность. Я знаю, что у нас... *Бедность я сопоставляю с тем, что вообще ничего кушать*. Нет, у нас такого не было»⁸⁶

Очевидно, їжа не була єдиним показником довоєнного благополуччя. Борис Мойсейович жив у дідуся – Іцика Мейера, рабина містечка Копайгород. Вони мали великий будинок, куди за спогадами Бориса Мойсейовича завжди приходили бідні люди і бабуса їх годувала.⁸⁷ Батько Бориса Ткача займав високі посади – був директором «Заготживсырья». Його мати була домогосподаркою і займалась благодійністю на користь місцевого Будинку культури. Проте, сам респондент виокремлює можливість нормально харчуватись як показник достатку.

Отже, єврейська громада на території Радянської України стикалась із проблемою голоду. Проте, це не слід порівнювати з тими умовами існування, в яких перебувало єврейство у гетто та таборах під час Шоа.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Ткач Борис Мойсейович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Славута, 1997, с.5.

⁸⁷ Там само, с.6.

На території румунської зони окупації Вінницької області найжорсткіші умови доступу до їжі були у концтаборі Печери. Табір знаходився у спільній німецько-румунській зоні. Румунське керівництво табору не проводило масових розстрілів, надаючи перевагу «природній» смерті від голоду, холоду та епідемій.⁸⁸

Відсутність їжі була настільки критичною, що у зв'язку з цим Циля Бен'ямінівна згадує випадок канібалізму. У цьому епізоді її наратив будується як розповідь, яку вона досить гарно пам'ятає через травматичність пам'яті і через той факт, що ці події явно обговорювались у таборі. Дана історія є яскравим прикладом події, яку вже не раз засвідчували, і тому вона є результатом роботи колективної пам'яті.

Розповідь про екстремальний з моральної точки зору випадок виживання не має відтінку засудження, бо Циля може розуміти ті пограничні умови, які зробили цей акт канібалізму можливим. Водночас, респондентка робить акцент на незвичності цієї події, бо навіть керівництво табору цей випадок приголомшив.

Адміністрація табору зібрала комісію з метою вирішення продовольчого питання, аби прогодувати в'язнів і ті «до такого жаху не доходили».⁸⁹ У кінці інтерв'ю⁹⁰, інтерв'юерка повернулась до питання про цю комісію, аби спитати про її результати, проте героїня каже, що нічого для неї не змінилось. Вона лише знає, що почали давати юшку з проса, про що Циля Бен'ямінівна зазначає з обуренням, двічі підкреслюючи, що це була юшка навіть не з пшона. Також Циля знає, що видавали пайки, але тут підкреслює, що на початку у таборі були тисячі євреїв і до респондентки ця їжа просто не доходила.

⁸⁸ *Бронштейн Морис*. Мертвая петля. Интервью с узниками Печерского концлагеря, Walnut Creek, California, 2013, с. 8.

⁸⁹ *Tsilia Shport*, 51:39.

⁹⁰ Там само, 1:13:20.

Шпорт Циля разом з жінками з її родини, а саме тіткою, сестрою та кузинами, вижила через можливість тікати з гетто і просити їжу у сусідніх селах.

Респондентка розуміла, що мала більше можливостей для виживання. Коли інтерв'юерка питає чому не усі ходили по селах⁹¹, то Циля Бен'ямінівна пояснює, що вона демонструвала навички виживання, які були доступні не усім євреям.

По-перше, не усі були спроможні на ризиковану дію фізично. При цьому Циля Бен'ямінівна до табору займалась спортом і не боялась вилазати на жодні вершини. По-друге, Циля із кузиною Манею (яка теж ходила по селам) не були схожими на єврейок зовнішньо. Циля вважає, що «ніхто і не думав, що ми такі».⁹² При цьому до того вона зазначала, що місцеві селяни розуміли, що допомагають євреям. І в цьому нема протиріччя, бо тут стоїть питання ідентифікації «свій» чи «чужий», що необов'язково залежить від етнічної приналежності.

Таким чином, своє життя у таборі респондентка вважає не найгіршим, бо у неї і її родичок кожного дня був хоч якийсь суп чи юшка, іноді картопля. Циля Бен'ямінівна говорить, що селяни готували картоплю свиням і могли поділитись з ними, а для неї це було найцінніше. Вона з кузиною проносила пакунки з їжею у гетто, аби допомогти решті їх родини.

На запитання інтерв'юерки чи були випадки коли їжу відбирали, Циля Шпорт відповідає, що у неї не було такого досвіду такого не було. Спочатку, євреї мали речі, які можна було проміняти на їжу, а коли вже не було на що міняти, то могли поділитись харчами. На цю тему вона навіть трохи запинається у розповіді.

Циля Бен'ямінівна зазначає, який це жах, бачити як люди помирають з голоду. Вона порівнює це 1933 роком, коли під час Голодомору, в її селі Кирнасівка вона бачила пухлі трупи людей. А тіла загиблих у таборі

⁹¹ Там само, 1:15:30.

⁹² Там само, 1:15:57.

респондентка описує як «моці». Циля Бен'ямінівна говорить, що коли бачиш таку фігуру, то розумієш, що ця людина приречена на скору загибель. І через це їсти самій ставало неможливо, бо «як це ти їси, а вони ні». Тому старались харчуватись приватно, аби цього не бачили інші. Ця скритність також може бути причиною чому їжу не крали. Тим паче, ті хто їжі не мали, навряд чи мали сили її відібрати. Родина Цилі Шпорт могла поділитись їжею, якщо Циля з кузиною приносили із сел більше їжі, ніж зазвичай. Такі харчі їх тітка «по шматочку ділила», але на усіх все одно не вистачало. Шпорт підкреслює, що продукти були головним.

Перейдемо до іншого варіанту добувати харчі – трудова повинність. Хоча ув'язненим, які виконували важку фізичну працю, надавалась їжа, проте її кількість і якість описується як незадовільна тими, хто її вживав.

Наприклад, Шпорт Циля потрапила на кам'яний кар'єр біля Немирова, де годували не дуже добре, давали юшку двічі на день. Аналогічними, але більш яскравими спогадами ділиться Каган (у дівочтві Вайсбурд) Берта Шулівна, яка працювала на кам'яному кар'єрі у с. Антонівка, Київська область:

Кушать утром похлебку три горошины червивых. Причем посуды нету. Кто где-то нашел какую-то баночку консервную, кто нашел кусочек железячки какой-то, вот так, с этого давали кушать. И вот так вот передавали: если я поела из этой баночки, сестра идет с этой баночкой — эта баночка уже получила. Это утром. В обед уже ничего не давали. Вечером опят похлебку.⁹³

Фрайнберг (у дівочтві Лехтгойз) Юлія Борисівна описує свій досвід харчування під час трудової експлуатації біля села Красне, Вінницька область ще менш задовільно:

Очень такое жидкое что-то давали. И что я там съела, не знаю, но я сильно заболела. У меня было такое расстройство, что я уже голову не могла держать. Уже кровью, чем хотите, и в общем, уже умирала.⁹⁴

⁹³ Каган Берта Шулівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Біла Церква, 1996, с.17.

⁹⁴ Фрайнберг Юлія Борисівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Черкаси, 1997, с.12.

Найбільш задовільний способом прокормитися — шукати підробіток у місцевого населення в обмін на їжу, або ж просити чи красти городину. У нашому корпусі джерел спогади про крадіжку їжі, а саме городини з поля, стосуються підлітків.

Працювати доводилось і жінкам, і чоловікам, і дітям. Більшість дорослих жінок, які стали респондентками чи згадувались в інтерв'ю у ролі матерів чи інших родичок мали довоєнний досвід роботи. Якщо це не була професійна занятість, то це міг бути досвід ведення сільського господарства.

Школьник Шейва Іцківна, 1929 року народження, згадує як мама займалась рукоділлям: «Мама ходила, вязала носки, рукавиці, щоб заробити на кусок хлеба.»⁹⁵ Схожі спогади у Горен Гуд'ї Шойлівни, яка народилась у 1937 році у с. Малинці, Чернівецької області, про свою маму, яка прогодувала себе і дітей: «Мама очень хорошо вязала. Вязала юбки, платки. Ходила по селам, меняла это все и приносила нам кушать.»⁹⁶

Важливим фактором для знаходження підробітку була асиміляція із місцевим населенням: «Ми там тако жили, і мама там... Мама моя була дуже красива, і вона володіла чистою українською мовою, і де вона не йшла, її за єврейку не приймали» — згадує Вальдман Василь Мойсейович.⁹⁷

Звичайно, не усі мали змогу знайти підробіток. У цьому разі життєво важливою ставала безкорисна допомога місцевого населення, яку зазначає велика кількість респондентів.

Рейзя Абрамівна згадує роль продовольчої допомоги від місцевого населення:

⁹⁵ Школьник Шейва, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с.3.

⁹⁶ Горен Гуд'я Шойлівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с. 6.

⁹⁷ Вальдман Василь Мойсейович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Острог, 1998, с. 19.

У нас же кушать практически не было чего, но они подходили и под угрозой этих полицаев, они нам давали картошку печеную, хлеб, молоко, кто что мог. Кормили нас люди. А моя меньшая сестричка, так она была очень красивая, кудри у нее такие... Ей давали больше чем другим. Она так хвасталась и кормила нас всех. Что ей дают больше, и она может покормить всю семью.⁹⁸

Схожі причини у везінні отримати їжу від місцевих ми бачимо і в історії Шпорт Цилі Бен'ямінівни. Вищезгадано й інші, не менш важливі чому їй вдалося прогодувати себе і родичок. Утім ми маємо відмітити її конформну дівочу зовнішність. Фактор зовнішності ми бачимо на фотографіях за декілька років після війни (Див. додаток 1 і 1.2). Також у кінці інтерв'ю гарну зовнішність виокремлює її чоловік, якого вона зустріла після війни. Таким чином він відповідає на питання про шлюб з єврейкою – для нього питання етічності не було першочерговим, адже його дружина була привабливою. Цей фактор також міг бути привілеєм в ситуації, коли життя жінки та її родини залежить від доброзичливості сторонніх людей.

Вайсман Сруль Давидович у своїх спогадах про гетто у Поповцях ділиться наступною рефлексією:

Украинцы очень поддерживали нас. Почему украинцы поддерживали нас? Потому что они испытали голод 33-го года. И они так поддерживали евреев, насколько они могли. Насколько они могли.⁹⁹

Давали іноді навіть хліб, який дуже цінувався в голодні роки війни. Про це свідчить Вальдман Василь (ім'я при народженні Азріл) Мойсейович, який згадує гетто в Острозі, де місцеві жителі перекидували їжу через паркан¹⁰⁰. Читаємо також спогади, коли місцеві сільські жителі кидати їжу у конвой євреїв. Водночас, надавати євреям будь-яку допомогу було заборонено окупаційною владою.

⁹⁸ Там само, с.10.

⁹⁹ Вайсман Сруль Давидович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с. 14.

¹⁰⁰ Вальдман Василь Мойсейович, Острог, 1998, с.22.

Їжу треба було не лише здобути, а й приготувати та максимально заощадити, аби мати змогу вижити довше. Вайсман Фаня Лейбівна, 1931-го року народження, яка перебувала у роки війни у гетто у Поповцях згадує, що наїстися було неможливо: «Чтоб накушаться хлеба? Нет, не было. Если был кусочек, так его делили на целый день, чтобы укусить каждый раз кусочек.»¹⁰¹ Тобто, харчування мало бути раціональним з погляду ресурсів. У вивчених спогадах, часто згадуються матері як ті, хто розпоряджалися раціоном себе та дітей.

Також Фаня Лейбівна згадує розпач своєї матері, коли вона не могла допомогти своїй голодній молодшій дитині:

Мама все время слезы проливала, что не может своим детям кусок хлеба дать. А меньшая сестричка, она была маленькая, кричала: "Мама, я хочу хлеба, я хочу хлеба". А мама сидела и плакала, что нет хлеба.¹⁰²

Тому пережити геноцид у ролі матері стає ще важчим через необхідність прогодувати не лише себе, а й залежних від тебе членів родини. За сучасними даними ООН, жінки у патріархальних суспільствах можуть жертвувати своїм раціоном на користь родичів.¹⁰³

Іноді жінкам доводилось готувати у польових умовах: вогнище, якась посудина чи чайник. Рейза Абрамівна Гіттерман, яка була ще дівчинкою, під час Шоа, згадує, що євреї самі змайстрували плиту, на якій вона навчилася готувати.¹⁰⁴

Домашні обов'язки, як і у довоєнний період, залишались в основному на дієздатних жінках у родині. У більшості випадків це було за суміщництвом із

¹⁰¹ Вайсман Фаня Лейбівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с.12.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Lakshmi P. Women are pivotal to addressing hunger, malnutrition and poverty, 2017.

Електронний ресурс: <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2017/10/op-ed-ded-puri-women-addressing-hunger-malnutrition-and-poverty>

¹⁰⁴ Гіттерман Рейза Абрамовна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с. 11.

роботою по добуванню продовольства. Рідше, у жінка була можливість займатись лише доглядальною роботою:

Маму не трогали. Мама в основном была с нами, потому что нас было много: я, сестра, бабушка, дедушка. Кому-то надо было готовить, кому-то надо было ухаживать, кому-то надо было стирать, убирать.¹⁰⁵

Мова йде про Рейзю Нагінер, яка до війни працювала провізором у аптеці м. Ямполь, Вінницька область. За словами її сина Марка, до війни родина жила «матеріально хорошо, не то что нормально, а хорошо».¹⁰⁶ Також була змога наймати домогосподарку на ім'я Петтле. Матеріальний достаток родини зіграв амбівалентну роль у роки Голокосту. Матір респондента Рейзя Нагінер постраждала від побиття, бо німці навідувались до родини для пограбунку: «Они пришли искать деньги. У мамы во рту были золотые зубы, они ударили маму, выбили зубы, забрали зубы мамыны.»¹⁰⁷

З іншого боку, їх родині допомагали, бо вони знали багатьох місцевих жителів. Наявність речей для обміну стала особливо цінною, коли чоловік Рейзі захворів і вона була змушена забезпечувати родину необхідним. Її син описує наступні гендерно-вікові умови виходу з гетто: «Детям вообще не разрешали выходить за пределы этого гетто. А взрослым, особенно женщинам, разрешали 2 часа в базарные дни ходить на базар. И вот мама ходила.»¹⁰⁸

Проте, Марк згадує, що саме матір ходила міняти речі у місто за межі гетто ще коли батько був дієздатним. Загалом, на початку жінкам вважалося безпечнішим покидати приватний простір. Але ми дізнаємось від сина, що Рейзя зазнавала побиття від поліція під час однієї з вилазок у місто. Цей випадок показує, що жінки в однаковій мірі наражались на небезпеку насильства.

¹⁰⁵ *Нагірнер Марк Львович*, Сторожинець, 1998, с. 8.

¹⁰⁶ Там само, с. 6.

¹⁰⁷ Там само, с. 7.

¹⁰⁸ Там само, с. 11.

У тих гетто, де була змога виходити на базар, були значно кращі шанси прогодуватись. Звичайно, можливість купити їжу залежала від наявності коштів, фізичної здатності їх заробити чи наявності речей на обмін. Так, ми бачимо як Рейзя Нагінер, яка перебувала у гетто м. Томашпіль, Вінницької області, мала змогу обмінювати речі на місцевому ринку на продукти. Її син Марк пригадує подібну структуру бартеру в їх місті:

Многие местные жители гнали водку, самогонку, а румыны за нее давали мясные консервы, меняли. Так местные жители меняли мясные консервы у румын, итальянцев за самогонку, а продавали на базаре и меняли за вещи.¹⁰⁹

Таким чином, у родину потрапляли пайки румунської окупаційної влади.

У гетто Бершаді, як згадує Олександр Йосипович Куперман, родом з Гайворона, тоді Одеської (нині Кіровоградської) області, 1928 року народження, торгували самі в'язні гетто. Тут були особливі умови, адже бессарабські євреї мали пропуски на виїзд від румунських військових, а радянське єврейство здобувало продовольство для торгівлі у місцевого населення: «Он был обустроен, как рынок. Как в кино нам показывают рынок на Востоке, такой был там рынок. Каждый кричал, что он продает: «Покупай у меня самое лучшее»».¹¹⁰

Ринкова валюта була різноманітна, як і населення гетто: окупаційні марки, румунські леї. Найціннішими були долари, які були у бессарабських євреїв. Радянські євреї міняли рублі.

Таким чином, життя у гетто самоорганізувалось і у в'язнів була можливість купити їжу за гроші. Це стало можливим через матеріальний стан бессарабських євреїв, корупцію румунських військових та вигоду, яку мало місцеве населення від бартеру. Для останніх бартер був особливо вигідним на початку, коли провізії було менше і бессарабські євреї у розпачі могли обмінювати золото на хліб.

¹⁰⁹ Там само, с. 15.

¹¹⁰ Куперман Олександр Йосипович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Сміла, 1996, с.25.

У інших випадках, полузаконна торгівля велась у гетто з місцевого населенням. У гетто у Копайгороді, як розповідає Ткач Борис, базар був організований місцевим населенням, яке також могло потерпати від насильства з боку румунських охоронців. Сам респондент торгував папіросами.¹¹¹

У великій кількості випадків у гетто, особливо невеликих, не було ринків. Аби купити продукти доводилось незаконно покидати територію гетто, наражаючи себе на небезпеку побиття (якщо охороняли румуни) або розстрілу (якщо це була німецька окупаційна зона). Підсумовує загальну ситуацію на території німецько-румунської окупації Фрайнберг Юлія Борисівна:

Люди заходили к нам. Нам нельзя было выйти. Выходили, конечно, и на базар, там близко в Красном, но опасно было, потому что какой румын мог и ударить прикладом (маму когда-то ударили), и нельзя было выходить. *Гетто есть гетто.*¹¹²

Тобто, ми бачимо, що здобувати їжу для виживання були ризиковано. Під час Голокосту тисячі євреїв загинули від голоду у гетто та у концтаборі Печери.

Підсумовуючи, у ході аналізу усноісторичних свідчень ми дослідили різноманітні стратегії виживання, які стосуються найнеобхіднішого — харчування. Було надано характеристику умовам харчування у гетто та концтаборах Вінницької, Київської та Рівненської областей. Ми прослідковуємо як жінки і дівчата йшли на ризик для того аби отримати доступ до їжі. Жінкам із дітьми доводилось прогодувати не лише себе, а й забезпечити їжею малолітніх дітей. Для добування харчів доводилось працювати на місцеве населення чи бути експлуатованим окупаційною владою, просити про їжу у навколишніх селах або обмінювати цінні речі на їжу.

¹¹¹ Ткач Борис Мойсейович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Славута, 1997, с.15.

¹¹² Фрайнберг Юлія Борисівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Черкаси, 1997, с.9.

2.3. Гігієна та хвороби

Після голоду, наступною масовою причиною ненасильницької смерті були погані умови проживання — холод та антисанітарія. Ми не будемо акцентувати особливу увагу на побутових умовах, таких як спальні місця, посуд тощо, проте окреслимо основні проблеми життя єврейських в'язнів.

Частіше за все проживали дуже щільно. В одній кімнаті могли розміщуватись десятки осіб. У такому випадку місця вистачало лише на сидіння, не було можливості простягнути ноги чи вільно вийти з приміщення. Через велику смертність людей ставало все менше і тому ті, хто виживали, під кінець війни отримували трохи більше простору.

Відсутність засобів для підтримання особистої чистоти та чистоти приміщення відображалась на жінках, які були соціалізовані в традиційному середовищі, яке привчало їх прибирати приміщення та слідкувати за тілесною гігієною себе та дітей.

Одна із респонденток згадує, як її матір в останні дні життя проживала на конюшні. За два дні до смерті вона взяла у сусідів глину, аби помазати стіни, незважаючи на розуміння своєї скорої загибелі. Респондентка, донька загиблої, вважає, що мати залишалась хазяйновитою і у геноцидальних умовах.¹¹³

Це перекликається з дослідженням Оксани Кісь про українських жінок-політв'язнів ГУЛАГу, які використовували піклування про власний зовнішній вигляд та упорядкування простору як практику емоційної саморегуляції.¹¹⁴ Причиною гендерної обумовленості цих практик є той факт, що ці дії були буденними у житті жінок до Катастрофи, тому вони були покликані стабілізувати психіку.

¹¹³ Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Біла Церква, 1993, с. 10.

¹¹⁴ Кісь Оксана. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти, 2017, 288 с.

Водночас, досвід Голокосту впливав на подальше сприйняття буденності. Для Гіттерман Рейзі найважливішою в повоєнному житті стала чистота. Вона описує відчуття заздрості до людей, які мали змогу почистити себе та митись у роки війни. Респондентка описує, як їй і її родині ще довго не вдавалось позбутися педикульозу. Матір намагалась лікувати Рейзю від цієї хвороби, проте їй вдалось лише полегшувати ситуацію.¹¹⁵ Неприємний досвід з педикульозом описують і інші респондентки.¹¹⁶ Гіттерман також згадує, що хвороби нікого не жаліли. Їй запам'яталось як чоловік, який був багатим до війни, у час Голокосту сидів у льоху з іншими євреями і страждав від крайнього ступіню педикульозу. Ця хвороба була дуже розповсюдженою, але незважаючи на біль та дискомфорт, не смертельною.

Цікавим є свідчення Марка Нагінера, який був молодшим сином у родині. Він пригадує як його мати Рейзя імітувала типовий догляд за дітьми з педикульозом. Вона сідала з ним на балконі і копирсалась у його волоссі, при тому що він був здоровим. Це була стратегія по запобіганню обшуків з боку німців, які обкрадали їх матеріально забезпечену родину: «И они, если знали, что в каком доме есть эти насекомые, или есть больной сыпным, брюшным тифом - они туда не заходили. Этот секрет узнали, и им начали пользоваться»¹¹⁷ Так, у цьому і багатьох спогадах з нашого корпусу усних джерел, ми зустрічаємо згадки про епідемію тифу.

Умови, в яких знаходились євреї, очевидно робили їх чутливими до хвороб. Антисанітарія, яка розвивалась через щільність проживання, відсутність можливості помитися та недоступність ліків, стала однією з причин для виникнення хвороб наряду із голодом та відсутністю опалення в холодну пору року, які послаблюють імунітет.

¹¹⁵ *Гіттерман Рейза Абрамовна*, Хотин, 1998, с.18.

¹¹⁷ *Нагінер Марк Львович*, Сторожинець, 1998, с. 8.

Не дивно, що тиф, який є збірною назвою інфекційних хвороб, які проявляються з симптомами лихоманки¹¹⁸, ще називали табірною чи голодною лихоманкою.¹¹⁹

Доступ до будь-якого лікування мала меншість. Сестра Гіттерман Рейзі пережила тиф з лихоманкою, при тому що єдиною допомогою, яку вона змогла отримати було змочування водою її посохших губ, яке періодично проводила її матір.¹²⁰ Респондентка також свідчить про наступні антисанітарні умови: тіла загиблих скидали у ріку, яка була єдиним джерелом прісної води.¹²¹ Як відомо, якщо сипний тиф передається через паразитів, то черевний тиф передається саме через антисанітарію та відсутність чистої води.¹²²

Катастрофічна епідеміологічна ситуація могла стати приводом до остаточної ліквідації євреїв¹²³. Як свідчить Василь Вальдман щодо гетто в Острозі, то страх німців перед епідемією через умови, які вони є створили, стали причиною для другого розстріл євреїв у серпні 1941 року на єврейському кладовищі: «Бачуть, що в гетто неможливо. Вони самі побачили, що епідемія буде. То ж люди грязні були. Ви не уявляєте, як там було! Це ужас був, це було гірше тюрми».¹²⁴

¹¹⁸ Голубовська Ольга, Інфекційні хвороби., 2012, с. 12.

¹¹⁹ Williams Brian. Infectious diseases in history. A guide to their causes and effects, 1997.

¹²⁰ Гіттерман Рейза Абрамовна, Хотин, 1998, с. 11.

¹²¹ Там само.

¹²² World Health Organization. Брюшной тиф и другие инвазивные формы сальмонеллеза, 2018. Електронний доступ: https://www.who.int/docs/default-source/immunization/vpd_surveillance/vpd-surveillance-standards-publication/21-who-surveillancevaccinepreventable-21-typhoid-russian-r1971200986d2d41abab16761c117d411b.pdf?sfvrsn=993904a6_10

¹²³ Наприклад, шляхом знищення євреїв стримували епідеміологічну загрозу. Рекомендована література: Dieter P. The Murder of the Jews in the General Government, in National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies, ed. by Herbert U., Berghahn Books, 2000, p. 92; Christopher B., The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution, Cambridge University Press, 1992, p. 157.

¹²⁴ Вальдман Василь Мойсейович, Острог, 1998, с.21.

Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, родом з Кам'янець-Подільська, згадує як німці закрили гетто на карантин через поширення «іспанки»¹²⁵. Для жінки це стало проблемою, бо вона виживала за рахунок примусових робіт, на які більше не брали євреїв.

В гетто у Бершаді, де умови були кращі порівняно з іншими гетто, також була аналогічно складна епідеміологічна ситуація з тифом та педикульозом. Відрізняло це гетто доступ до лікарні, де в основному лікували тиф.¹²⁶ Лікарями були євреї-в'язні гетто, а ліки діставали через корумпованих румунських військових. Хворим надавали не лише ліки, а й підгодовували супом з картоплі. Таким чиномвилікувався Олександр Куперман.¹²⁷

В основному за хворими доглядали родичі, часто родички. Марк Нагінер згадує, як хвороба дітей поклала ще більше обов'язків на його матір. Окрім лікування, їй ще було необхідно добувати більше їжі для хворих.¹²⁸ При цьому, Рейзя Нагінер до війни працювала провізоркою завдяки чому мала змогу домовитись з лікаркою про секретний прийом вночі. Лікарка оглянула дітей, які хворіли одночасно і брюшним, і сипним тифом, а потім передала ліки у гетто.¹²⁹

У тих випадках, коли за хворим було ні кому доглядати, то хвороба лише підсилювала голод. Наприклад, в Джуринському гетто: «Ну, голодал хто? Тот, кто по болезни не мог двигаться, пойти, доставать себе.»¹³⁰ Михайло (ім'я при народженні Мойше) Янкелович згадує, його родина перехворіла грипом та

¹²⁵ Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Чернівці, 1997, с. 9.

¹²⁶ Куперман Олександр Йосипович, Сміла, 1996, с. 22.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Нагінер Марк Львович, Сторожинець, 1998, с. 7.

¹²⁹ Там само, с. 11.

¹³⁰ Школьник Михайло Янкелевич, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1999, с. 28.

чесоткою.¹³¹ При цьому респондент свідчить, що у Джуринському гетто діяла аптека, тобто за кошти можна було роздобути медикаменти. У тому ж гетто із діяла платна баня.

Якщо у гетто на румунській території ще був шанс вижити після хвороби, то на примусових роботах та на німецькій зоні окупації хвороба чи каліцтво ставали приводом до страти. Це можна пояснити тим, що хворий ставав непрацездатним, а отже непотрібним. Заразом, як було вищезгадано, німецькі військові і їх керівництво переймалися через можливість зараження від євреїв.

Підсумовуючи, ми знову бачимо досить різні умови у гетто та таборі, проте усіх їх об'єднують скупі побутові умови, перенаселення, антисанітарія, епідемії та дуже обмежений доступ до засобів лікування.

2.4. Одяг

У даному підрозділі охарактеризовано питання одягу та взуття в контексті необхідності для виживання у фізичному, соціальному та епідеміологічному аспектах у роки Голокосту.

Одяг та взуття є необхідними для виживання особливо в холодну пору року. Причиною недостатньої кількості одягу було те, що родини не могли забрати багато речей, коли їх виселяли з будинків. Про малу кількість речей, які вдалось забрати згадують більшість респондентів – радянських євреїв та євреїв. При цьому речі могли також вкрасти, як охоронці, так і ув'язнені.

Софія Павлова (у дівочтві ЯрошOVER), яка народилась у 1935 році у Тульчині і дитиною потрапила у той самий табір «Мертва петля», ділиться досвідом непривілейованої групи. Малолітня Софія зосталась сама з мамою. Проте, в її кімнаті жили ще дві жінки похилого віку, які піклувались про неї і одно про одну, що є прикладом сестринства та колективного виживання. Але

¹³¹ Там само, с. 34.

Софія пам'ятає погане ставлення до слабкіших від так званої табірної еліти серед євреїв. Староста був румунським євреєм, який ходив кімнатами і крав чужі речі. З малої респондентки він зняв пальто поки матері Софії не було поруч.¹³²

Другою причиною є вищезазначений бартер речей на їжу. Тобто часто предмети одягу вимінювались, а можливості дістати інший одяг майже не було. Клоцман Галина з П'ятигор Київської області також зазначає грабунок вчинений німцями, коли з будинків виносили в тому числі одяг і взуття.¹³³

Іншим аспектом захисної функції одягу, окрім фізичної, є аспект приховування та асиміляції.

Клейман Белла Мойсеївна, яка перебувала у гетто у Крижополі, згадує, як мачуха пошила юбку, вишила їй хустку та рубашку, аби респондентку сприймали як неєврейку під час нелегальної вилазки на ринок.¹³⁴ Так само свою вишиту сорочку згадує Олександр Куперман.¹³⁵ Йому вишита сорочка та знання української мови надавало змогу знаходити підріток за територією бершадського гетто. Респондент акцентує увагу на тому, що жодного разу не носив мегендовід, який змушували чіпляти на одяг.¹³⁶ Скоріш за все це стало можливим завдяки вищезгаданій корупції румунського керівництва гетто, яке випускало Купермана у сусідні села. Він же згадує, що люди спали у тому ж одязі, в якому ходили вдень. Взимку спали й у верхньому одязі через холод і відсутність опалення.¹³⁷

Водночас, частіше одяг навпаки ставав причиною розкриття ідентичності. Євреїв змушували носити мегендовід ще з перших днів геттоїзації. Вальдман

¹³² Pavlova Sofia, Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 15143-3, Бруклін, 1996.

¹³³ Клоцман Галина Йосипівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Сміла, 1998.

¹³⁴ Хомко Белла Мойсеївна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Глиниця, 1998, с.5.

¹³⁵ Куперман Олександр Йосипович, Сміла, 1996, с. 24.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само.

Василь Мойсейович, який пережив Голокост у гетто в Острозі, згадує, що дорослі жінки і чоловіки носили шестикутні зірки на одязі спереду і позаду, а дітям дозволялось носити лише спереду. Також він зазначає, що шили жовті зірки, проте через брак тканини знак також міг бути блакитного чи білого кольору¹³⁸

Віра Хаймівна, хоча і зазначила, що не була зобов'язана носити жовтий мегендовід у Корості, Рівненської області, бо не досягла 16-річного віку, проте одяг видав її ідентичність під час переховування. Причиною розкриття її етнічної приналежності став той факт, що за її словами, вона була одягнена як єврейська дівчинка. Віра Хаймівна пояснює, що єврейські діти носили плаття, а українські спідниці і кофтинки.¹³⁹

Оскільки єврейських жінок та дівчат могло вирізняти темне та кудряве волосся, то є свідчення про приховування волосся за хустками. Школьник Шейва згадує, що: «Мама завязала мне голову, чтобы не издевались...»¹⁴⁰ Так само Фрайнберг Юлія Борисівна згадує, як вона та мати зав'язали своє волосся у сховку. Респондентка каже, що мала ховати свої кудрі.¹⁴¹ Загалом волосся є не лише ознакою певної етнічності, а й символом фемінності. У історіографії ми зустрічаємо спогади про те, що жінки сприймали втрату волосся як форму гендерно обумовленого приниження.¹⁴² Це пов'язано з гендерною соціалізацією, ролями та асоціаціями. Школьник Шейва, згадуючи розстріли, описує наступну картину:

Когда они зашли сюда в Хотин, три дня убивали евреев. Мимо нашего дома, увидите — овраг, там дорога на кладбище, возили на подводах, *волосы у девчат такие длинные, красивые...*¹⁴³

¹³⁸ Вальдман Василь Мойсейович, Острог, 1998, с. 21.

¹³⁹ Щетінкова Віра Хаймівна, Костопіль, 1998 рік, с. 24.

¹⁴⁰ Школьник Шейва, Хотин, 1998, с.2.

¹⁴¹ Фрайнберг Юлія Борисівна, Черкаси, 1997, с.10.

¹⁴² Mühlhäuser R. Sexual violence and the Holocaust, in Gender: War, ed. by Andrea Peto, Farmington Hills, Macmillan Reference USA, 2017, p.102.

¹⁴³ Школьник Шейва, Хотин, 1998, с. 2.

У травматичному спогаді, який звучить як опис картини, що застигла у пам'яті оповідачки, вона згадує саме молодих жінок і дівчат, описуючи їх волосся – символ їх фемінності та краси. Очевидно, що саме вбивства інших молодих єврейських жінок та дівчат травмували оповідачку через пряму асоціацію з ними.

Одяг диференціював євреїв і у середині громади. Нудельман Хонка згадує, як у гетто у Бершаді бессарабські євреї виділялись: «Так в чем же они нас превосходят? Одеваться. У нас же... Мы одевались по-пролетарски, мы ж не одевались, а оборванные...»¹⁴⁴

Стан одягу також відображався на вже згаданій епідеміологічній ситуації. Фрайнберг Юлія Борисівна згадує, як комендатура у гетто у Красне, Вінницька область одного разу забрали речі для дезінфекції.¹⁴⁵ Частина речей повернулась обпаленими, тобто їх намагались очистити за допомогою високих температур. При цьому респондентка не може пригадати випадків, коли вона мала б змогу очистити тіло.

Також, респонденти згадують, як після війни їм доводилось наново шити, купувати чи отримувати одяг в якості допомоги.

Підсумовуючи, одяг мав не лише функцію захисту тіла, а й був частиною ідентичності. Ми розглянули причини нестачі одягу, маркування одягу, випадки вдалого та невдалого маскування ідентичності через одяг. У тому числі ми згадали гендерований аспект маскування волосся жінками, а також диференціацію за одягом та вплив його стану на епідеміологічну ситуацію.

¹⁴⁴ Нудельман Анна Григорівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», с. Тернівка, 1996, с.3.

¹⁴⁵ Фрайнберг Юлія Борисівна, Черкаси, 1997, с.10.

Розділ 3. Гендерно зумовлений досвід єврейок України у роки Шоа

У цьому розділі ми проаналізуємо такі гендерно-специфічні жіночі досвіди під час Шоа серед яких дослідниці та дослідники даної тематики виділяють: вагітність, пологи, сексуальне насилля, менструації чи аменореї, аборти. Як бачимо, найбільша різниця між жіночим та чоловічим досвідом жертв Голокосту знаходиться у сфері тілесності та сексуальності. На основі аналізу джерел ми зосередимось на різноманітності жіночих досвідів Шоа на територіях Вінницької, Київської та Рівненської областей.

Також геноцид підкреслює нерівності, які щодо жінок могли мати форму примусу до проститування та інших форм насильства. Перетин цих нерівностей подекуди мав вирішальний характер у виживанні. Це стосується: віку, походження, соціального статусу, статків, стану здоров'я та зовнішності. Не менш важливою є гендерована логіка убивств, коли жінок могли залишати уживих заради економічною та сексуальної експлуатації.

Ми розглянемо досвід інфантициду, що переважав серед жінок через те, що саме матері виконували основну репродуктивну роботу у родині. Це зумовлено як і довоєнним традиційним розподілом ролей у родині, так і подекуди нацистською селекцією, де матері залишались з малими та непрацездатними дітьми. Тому саме матері супроводжували своїх дітей на смерть. Оскільки ми маємо справу з інтерв'ю тих, хто вижили, то ми стикнемося з історіями коли матері або рятувались із дітьми, або підштовхували дітей до втечі, у той час як самі йшли на смерть. Тому ми розглянемо пам'ять дітей, які вижили і який наратив вони конструюють довкола образу матері у порівнянні з зображенням фігури батька.

3.1. Сексуальне насильство

Для єврейських жінок існувала подвійна вразливість через вищу небезпеку зґвалтування. Хоча в історіографії відомі випадки сексуальної наруги і над чоловіками, особливо над гомосексуальними, проте у більшості випадків жертвами ставали саме жінки.¹⁴⁶ Усі свідчення щодо сексуального насилля над жінками у джерельній базі даної роботи є опосередкованими. У висновку ми проаналізуємо причини цього факту. При цьому, ті, хто були свідками насилля над жінками, також у певній мірі зазнавали травми, бо це насилля являло собою маніфестацію вразливості єврейських дівчат та жінок.

Наприклад, респонденту сильно запам'яталось як його сестру Евдокію (Дусю) Нагірнер, яка народилась у 1929 році, хотіли забрати німці, які прийшли грабувати їх будинок. На той момент їй було 14-15 років і Марк акцентує, що вона вже «була сформованою». Дівчина спромоглась втікти.¹⁴⁷ Хоча респондент не говорить про це відкрито, протез його свідчень є очевидним, чому німці хотіли забрати її з собою. У даному випадку, є важливим аспект певного замовчування, коли на подію посилаються, але вербально не промовляють, ніби залишаючи інтерпретацію події на розсуд слухача.

Клоцман Галина Йосипівна 1923-го року народження пережила Голокост на території П'ятигор, що у Київській області. Галина Йосипівна разом з родичками опинилась у трудовому таборі. Вона не замовчує аспект сексуального насильства над дівчатами та жінками, коли відповідає на питання про позаробочі години у таборі. Можливою причиною її відвертості є те, що вона свідчить про відсутність сексуального насильства над собою:

Молодых девочек насиловали. Если кто-то заступится — получай, били, избивали. Был такой случай. Вызвали меня туда. (Нрб), шла. Сестра Рая не вытерпела, она пошла меня

¹⁴⁶ Гавришко М. Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні, Голокості сучасність, 2019, 21 с.

¹⁴⁷ Нагірнер Марк Львович, Сторожинець, 1998, с. 7.

выручать. Ее хорошо избили и выгнали. Меня просто заставили полы там мыть. Обошлось благополучно. После этого меня больше не вызывали.¹⁴⁸

Інтерв'юерка поцікавилась чи виживали жінки та дівчата, яких відбирали для скоєння зґвалтувань. Галина Йосипівна зазначає, що постраждали повертались у поганому психологічному стані, і одна із жінок втратила розум після насильства.

Цікавим для аналізу є наратив Корабельникової (у дівочтві Кушнір) Софії Шойлівни 1920-го року народження, яка знаходилась у Горишківці, Вінницька область. Розповідаючи про довоєнне життя, вона згадала факт того, що хоча вона встигла вийти заміж як раз до війни, проте на момент окупації ще не розпочала сексуальне життя. Знайти пояснення слушності цієї ремарки вдається надалі у інтерв'ю, бо для Софії Шойлівни досвід сексуального насилля над жінками був одним із найстресовіших упродовж трагедії Шоа.

Респонентка згадує, як уперше переховуючись від німців, вона задумалась про стратегію уникнення насильства проти неї як проти жінки, тобто тілесного та сексуального:

И когда решили запрятаться в погребе, так у меня была такая мысль, что мне было 21 год, я могу попасться немцам, и надо мной будут издеваться. Что делать? Моя сестра говорит: "Слушай, вот возьми эти ножнички (вот они лежат, Вы посмотрите). Если ты увидишь, что тебе грозит издевательство, вот здесь вот перережешь, они очень острые такие, тоненькие. Раз — незаметно перережешь, и все. Ты не сдашься"¹⁴⁹

Тут ми бачимо яскравий приклад самогубства як стратегії, про що ми згадували у підрозділі 1.1. Але тут існує ще один акцент, а саме повоєнне засудження жінок, які пережили окупацію.¹⁵⁰ Далі респондентка згадає про свої

¹⁴⁸ Клоцман Галина Йосипівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Сміла, 1998, с.11.

¹⁴⁹ Корабельникова Софія Шойловна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Томашпіль, 1998, с. 16-17.

¹⁵⁰ Стяжкіна Олена. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років, 2019, 384 с.

страхи з цього приводу. Хоча, за її свідченням, їй не довелося скористатися цими ножицями, хоча й прогноз був виправданим.

Коли респондентку упіймали та відсортували за статеві-віковим принципом, то вона опинилася у колишньому єврейському домі разом із іншими молодими жінками. Уночі невідомі (вона не бачила колір форми через темряву) силоміць забирали дівчат та жінок. Цей період, який загалом тривав три дні, був для Софії Шойлівни найемоційнішим, бо вона боялась, що наступить її черга.

Під ранок першої ночі повернулася лише частина тих жінок, яких було відібрано. Тієї ночі респондентка чула крики та плач. Ті, хто повернулись (не усі, бо в приміщенні стало не так тісно), сильно плакали. Також вона пригадує одну дівчину, яка після повернення кричала та бігала кімнатою. Протягом цього періоду жінки розуміли свою повну вразливість:

Только я слыхала, как то одну тянут, то другую. И сразу начался плач, крик. Сильные крики, плач, когда они сюда заходили. И те, которые вернулись, тоже я слыхала, сильно плакали и рыдали.¹⁵¹

Сама респондентка характеризує свій емоційний стан як надважкий. Цей травматичний досвід вплинув на її тілесність, викликавши аменорею: «Вот это с первого дня, как попала на эти три дня, так я такое пережила, что весь организм... пропало совсем».¹⁵²

Проте, навіть у свідченні Софії Шойлівни, яка досить відверто розповідає про наявність сексуального насильства над єврейськими жінками, є моменти замовчування:

Потому что, кроме того, что он меня оставил девушкой, я должна была сохранить себя, что если я встречусь с мужем, как я буду смотреть ему в глаза. Если меня не убили, значит, я сдалась немцам или румынам — у меня еще двойная была эта... Ну, значит... ой, у меня уже одно заходит за другое.¹⁵³

Тобто, ми не можемо бути впевненими, чи респондентка сама постраждала від насильства. І варто підкреслити, що усі свідчення пов'язані з фактами

¹⁵¹ *Корабельникова Софія Шойловна*, Томашпіль, 1998, с.18.

¹⁵² Там само, с.22.

¹⁵³ Там само, с. 26.

згвалтування є опосередкованими. Тобто, ми не зустріли аби жертви насильства засвідчили свою травму. Це є важливим в контексті розуміння можливих масштабів гендернозумовленого насильства над жінками. Також це пояснює відносно невелику кількість даних з цього приводу – рідко респонденти вербально прямолінійно описують цей досвід, існує феномен замочування саме цієї тематики.

Замовчування можна пояснити табуїзованістю теми згвалтування у суспільстві, яке ще й має тенденцію до звинувачення жертв сексуального насильства. Це ми бачимо навіть у вищенаведеній цитаті з інтерв'ю Софії Шойлівни, яка боялась реакції чоловіка через можливий досвід сексуального насильства. Ця табуїзованість не дає змоги вербально виразити власну травму щодо насильства. Цей факт робить травму насилля ще більш болючою через неможливість її проговорити.

У будь-якому випадку свідчення Софії Шойлівни скоріш за все є описом групового гвалтування єврейок. На жаль, це не є винятком в історії Голокосту. Подібне насилля, яке вчинялось переважно над жінками, було пов'язано не з сексуальністю, а з демонстрацією влади. Цей спосіб віктимізувати єврейських жінок та дівчат через сексуальний гендерно-обумовлений злочин є проявом домінантності та демонстрацією вразливості євреїв у час Шоа.

Щетінкова Віра Хаймівна (ім'я при народженні Вощина Двойра Хаймівна) 1931 року народження пережила Голокост у с. Степань, Рівненської області (до війни це було територія Польщі). Вона свідчить про роль місцевого населення у систематичному згвалтуванні єврейських дівчат та жінок. Вона пам'ятає місцевого жителя Альошу, якого називає «слабким на розум». Він знав усіх жителів села і тому приводив гвалтівників у ті місця, де знав, що живуть жінки: «Где красивые девки, он туда и водил, где жили. Потому что жили же там многие

девушки, были еврейские семьи.»¹⁵⁴ Вона згадує його роль саме у допомозі військовим знаходити молодих жінок:

-Он водил в гетто, приводил, знал всех еврейских красивых девушек, женщин молодых, у которых мужья ушли в армию, и он приводил туда полицаев и немцев.

- Специально за девушками?

-Да, специально ночью за девушками. И если кто-то сопротивлялся, тут же на месте их убивали.¹⁵⁵

Ми бачимо, що спроби врятуватись від сексуального насильства каралися смертю. Зац Абрам Зельманович надає схожі свідчення про вбивство подружжя: «Румыны хотели насиловать жену, а он стал против, так их обоих убили»¹⁵⁶

Щодо тих, кого не вбили одразу Щетінкова Віра Хаймівна свідчить наступне: «Приводили ночью немцев полицаи, вытаскивали этих девушек молодых и насильничали. Очень издевались.»¹⁵⁷ Віра Хаймівна говорить, що їх забирали з місця проживання і повертали полумертвими.¹⁵⁸ Також Щетінкова відповідає на питання респондентки, що у містечку Степань не було місця для сховку¹⁵⁹. І очевидно, що усі не змогли б спішно заховатись у будь-якому випадку.

Згвалтування були масовими, проте, не усі можуть про нього згадувати. Ті, жінки яким вдалось цього уникнути, частіше за інших діляться цими спогадами з інтерв'юер(к)ами. Наприклад, Клоцман Галина згадувала про П'ятигори Київської області наступне: «Грабили, насилывали девушек еврейских.»¹⁶⁰ Вона одразу ж зазначила, що їй вдалось переховуватись і уникнути долі решти дівчат та жінок.

Ще одним завданням при дослідженні сексуального насилля є аналіз свідчень, які не використовують прямолінійну мову для позначення досвіду

¹⁵⁴ Щетінкова Віра Хаймівна, Костопіль, 1998, с. 14.

¹⁵⁵ Там само, с.17.

¹⁵⁶ Зац Абрам Зельманович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Городковка, 1996 с. 7.

¹⁵⁷ Щетінкова Віра Хаймівна, с.14.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Клоцман Галина Йосипівна, Сміла, 1998, с. 7.

примусу та зґвалтувань. Це пояснюється саме табуїзованістю теми, коли респонденти можуть свідомо чи несвідомо уникати даної тематики або не хотіти використовувати терміни для опису згадуваних фактів, що пов'язані з сексуальним насильством щодо єврейських жінок та дівчат. Наприклад, тут Гіттерман Рейзя надає досить розмиті свідчення:

- Скажите, немцы хоть когда-нибудь заходили в Ваши бараки, или они боялись этого?
- Нет, они заходили ночью. Но они не руками нас трогали, а палкой. Палкой откроют тряпку, что мы покрыты, и выбирали. А мы, я помню, так кутались, чтобы нас не видно было... И они, я помню, так брезгливо это делали. Палкой. Иногда заберут двух-трёх. Иногда одного. И в следующий...
- Девочек забирали?
- Всяких забирали. И женщин, и девочек. И больше уже не возвращались они.¹⁶¹

Тут ми чітко бачимо, що інтерв'юерка зробила дослідницьке припущення щодо характеру селекцій, які описує респондентка. Але, оскільки респондентка не завершила думку, то тут важко зрозуміти про ще саме може йти мова. Аналізуючи це свідчення та порівнюючи його з іншими свідченнями щодо насильства над жінками, можна припустити, що це аналогічний до низки інших зґвалтувань випадок. Проте, тут ми зустрічаємо тенденцію, яку ми згадували у підрозділі 2.3. про антисанітарні умови і про страх німців заразитись від знедолених євреїв. Хоча, з історіографії нам відомі випадки зґвалтування єврейок нацистами, проте у даному випадку не можемо впевнено стверджувати.

Підсумовуючи, ми бачимо як сексуальне насильство над єврейськими жінками було одним з аспектів геноциду. Тут ми зробимо посилання на висновок Міжнародного трибуналу щодо Руанди проти Жан-Поля Акаєсу, який визнав, що систематичне зґвалтування жінок може вважатись геноцидальною практикою, якщо є частиною ширшої кампанії¹⁶². Міжнародний трибунал щодо Руанди

¹⁶¹ Гіттерман Рейзя Абрамовна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с.13.

¹⁶² *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu Trial Judgement*, ICTR-96-4-T, International Criminal Tribunal for Rwanda ICTR, 1998, p. 166. Електронний ресурс: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>

першим визначив сексуальне насильство як засіб геноциду у міжнародному кримінальному праві. Проте, на відміну від геноциду у Руанді дослідники не можуть мати прямих доказів існування наказів щодо гвалтування євреїв через офіційну нацистську політику проти відносин між арійцями та євреями.

Загалом, дослідники мають різні теорії щодо виникнення та ролі зґвалтувань у військових цілях. Зазначимо, що на це впливала множинність факторів. Головними серед них є можливість вчиняти індивідуальне насильство у випадку інституційної кампанії та маніфестація домінантності акторів насильства.¹⁶³ Насильство було гендерованим переважно через той факт, що агресорами виступали чоловіки, а жертвами зґвалтувань жінки.

З політичною точки зору нацистська ідея про секс із єврейкою (в тому числі примусовий, а не добровільний) як «расове осквернення» (Rassenschande), не запобігала зґвалтуванням з боку німців. Це вважалося не злочином, а приниженням єврейки, яка через міф про жидо-більшовизм вважалася політичним ворогом.¹⁶⁴ Інші гвалтівники, а саме румуни та місцеві жителі, жодних офіційних обмежень не мали.

Отже, сексуальне насилля над єврейськими жінками на територіях України, а саме Вінницької, Київської та Рівненської областей, було розповсюджено. Водночас, кількість свідчень про це є порівняно невеликою через табуованість та травматичність даної тематики, а тому потребує подальшого дослідження. Було детально проаналізовано кожне свідчення з даної тематики, а також досліджено мотивацію злочинців.

3.1.2. Примус до проститування

¹⁶³ Henry N., Ward T., Hirshberg M. A multifactorial model of wartime rape, *Aggression and Violent Behavior*, (9), 2004, 535-562 pp.

¹⁶⁴ Гавришко М. Сексуальне насильство під час Голокосту: погляд на гетто та табори України, 2020. Електронний ресурс: <https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasilstvo-pid-chas-golokostu-poglyad-na-getto-ta-tabori-ukraini>

У нашому корпусі джерел зустрічається випадок примусу до проституювання, коли єврейська община під тиском використовує тілесність єврейки як товар. Ось як про це свідчить Школьник Шейва:

А раз было такое, что *платанэр* ехал с Копайгород в Попивци. Ходили две девочки, красивые, и он захотел, извините, одну. Она удрала. То всех евреев выгнали на площадь, и он сказал, если не найдут эту девочку, всех убьют. Они упросили, сказали, что помогут. Я знаю, они получили, что-то, из Америки помощь... И упросили ее, она пошла с ними. И тогда утречком пускали всех в квартиры... А так бы нас...

[41] *Она вернулась?*

Да. Он только переспал с ней.

[42] *А кто уговаривал ее?*

Из комитета, был же еврейский комитет.

[43] *Комитет уговаривал?*

Да.

[44] *И часто такое бывало?*

Один раз я помню.¹⁶⁵

Тобто, ми можемо казати про наявність випадків примусу до проституювання єврейських жінок. Також варто зазначити, що використання жіночого тіла як ресурсу стосується не лише єврейства, а й населення окупованих територій.¹⁶⁶ Вивчення даної тематики ускладнює не лише очевидна табуїзованість, а й відсутність чіткого вокабуляру щодо примусу та проституційних відносин. Ми не можемо охопити усі дискусійні аспекти проблеми, тому зосередимось на різноманітті фактів, які дають чіткішу картину відмінності жіночого геноцидального досвіду в тому числі через патріархальні умови, які дають змогу використовувати жіночу тілесність та сексуальність як товар.

3.2. Інші види взаємодій єврейок з агресорами

¹⁶⁵ Школьник Шейва, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998, с. 3.

¹⁶⁶ Гінда В. Жіноче тіло, як один із ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. Електронний ресурс: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh>

Незважаючи на велику кількість примусу за зґвалтування, деякі єврейки наважувались йти на ризик та вступати у стосунки з чоловіками, які могли їх або вбити, або дати змогу втекти.

В тих умовах були і випадок, коли жінка наважилась використати свою тілесність в обмін на можливість втечі: «Была одна с нами тетиевская. Она пошла на это, сама пошла на это. И ей дали разрешение выйти из лагеря. И она сбежала. Но она сбежала, так ее в другом месте расстреляли».¹⁶⁷

Маємо зазначити, що вищезазначені спогади є прикладом колективної пам'яті, коли інформація передавалась через кола комунікації.

Раїса Григорівна Хуторянська-Сандлер 1923 року народження, яка перебувала на примусовій роботі у шістнадцяти річному віці, свідчить наступним чином про стосунки єврейок з чоловіками при владі у таборі:

Кто хотел себя вести хорошо, тот вел. А если была Роза Гусман, она была переводчица, она жила с одним немцем, и была другая Роза, черная, так она была за Марченко, за полицаем. А так никто ни к кому не приставал.¹⁶⁸

Мирна Голденберг називає подібні дії, коли жінки-єврейки ініціювали стосунки з чоловіками при владі, «сексом заради виживання».¹⁶⁹ Варто зазначити, що питання добровільності у цьому контексті є відносним. Євреї недобровільно були поміщені в умови, коли їм доводилось застосовувати різні стратегії виживання. Це приклад гендернозумовленої стратегії, коли жінки використовували свою тілесність та сексуальність заради можливості врятуватись або прожити довше.

Оскільки ми розглядаємо відносини між в'язнем і наглядачем, то у нагоді стане сучасна судова практика з цих питань. Відомо, що у США будь-які сексуальні стосунки між наглядачами в'язниць та ув'язненими є насильством за замовчуванням. Це пов'язано саме з контекстом владних відносин, коли поняття

¹⁶⁷ Там само, с.11.

¹⁶⁸ Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, Біла Церква, 1993, с.11.

¹⁶⁹ Гавришко М.

добровільності не відповідає нормативному розумінню можливості вияву власної волі у в'язнів. У контексті гетто та концтаборів ми так само стикаємось з ієрархією наглядача та ув'язнених. Тому ми у жодному разі не розглядаємо дану стратегію виживання як певний добровільний вибір.

При цьому особисте ставлення свідків, а може і самих євреєнок та румунського начальства могло варіюватись. Фрайнберг (у дівоцтві Лехтгойз) Юлія Борисівна, яка пережила Голокост у с. Красне, Вінницької області надає цьому амбівалентну інтерпретацію:

А среди девочек наших еврейских были девочки, которые с этими начальниками-румынами дружили или жили, или как это было. Была Шурочка Зоненберг, она с одним, с лакононентом. А вот наша вот эта племянница, она - с плутонером. Но он так... сначала, может быть, они так, я не знаю как, а потом она его даже... мне кажется, он ее любил, и она его любила. И он такой добрый был человек, ну, человек же ¹⁷⁰

Респондентка також зазначає і інші випадки стосунків, акцентуючи увагу на тому, що це допомагало єврейській спільноті через можливість отримати додаткову інформацію:

Какие-то сведения они знали от них, может быть, они даже партизанам передавали. Понимаете? Было такое, что они знали кое-что. Ну, мы ж дети, что мы могли знать, но потом разговоры были такие, что они кое-что у них узнавали, передавали. ¹⁷¹

Можна прийти до висновку, що Юлія Борисівна певним чином виправдовує стосунки за які могли звинуватити саме євреєнок як колаборанток. Іntenція до виправдання дій євреєнок, які вступали в стосунки з представниками окупаційної влади пояснюється одним з аспектів стигми окупації, яку досліджує у своїй роботі Олена Стяжкіна.¹⁷² Тобто, це про ті стратегії, які у невоєнний час засуджуються суспільством.

¹⁷⁰ Фрайнберг Юлія Борисівна, Черкаси, 1997, с.11.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Стяжкіна Олена. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років, 2019, 384 с.

Юлія Борисівна також розповідає, що її племінниця змогла врятувати одного єврейського молодого чоловіка завдяки своєму впливові на плутонера. Респондентка згадує наявність подальших відносин, які були явно проблематичними про що розповідається натяками і що не стосується досліджуваного періоду. Проте вони одружились та разом емігрували до Сполучених Штатів.¹⁷³

Також Юлія Борисівна згадує випадок, коли румун вивіз з табору смерті (Печери) її родичку з родиною:

Ну, там была мамина двоюродная сестра, у нее дочка-красавица, ее вывез, один из румын вывез ее из лагеря смерти... Ее вывез оттуда с мамой и дочкой. То он уже как-то с ней общался. Она кончила первый курс мединститута. Вот красавица была, с длинными косами, с голубыми глазами, то он ее предупредил, что он идет с облавой, и мы ходили девочки, бегали.¹⁷⁴

Тут ми вкотре натикаємось на троп про гарну зовнішність жінки як ресурс для виживання. При цьому, в даному підрозділі ми розглядаємо конформно привабливу жіночу зовнішність як аспект у стосунках з агресорами. Але отримати підтримку будучи привабливою людиною було простіше не лише від військових, а й від цивільного населення.

Клейман Белла Мойсеївна пригадує випадок шлюбу руминського претора з бессарабською єврейкою у Крижополі. Цю єврейську жінку вона описує як дуже гарну. Варто зауважити, що її опис є дитячим спогадом респондентки, тобто це ідеалізоване враження. Про цей шлюб вона дізналась від батька, який шив кожухи руминському керівництву.¹⁷⁵

Так само Василь (при народженні Азріл) Вальдман свідчить щодо відносин єврейок з руминськими військовими та українськими поліцаями.

Подібні стосунки можна вважати стратегією виживання, бо вони допомагали у першу чергу вижити. Так Роза Гусман була разом з поліцаєм

¹⁷³ Фрайнберг Юлія Борисівна, Черкаси, 1997, с.11.

¹⁷⁴ Там само, с. 9.

¹⁷⁵ Хомко Белла Мойсеївна, Глиниця, 1998, с.8.

Марченко за свідчення Раїси Хуторянської-Сандлер. При цьому врятував її інший військовий:

Ее один австриец забрал, завел в один дом, положил на кровать, накрыл одеялом и спрятал. А пришел полицей, Притула, и спрашивает: “Роза у тебя?” А тот отвечает: “Я служу фюреру, а ты мне не веришь?!” Тот и отстал. Так он ее спас. Когда мы там были на встрече, она тоже приезжала. *Девочек много спасли. Я не знала, а когда в 90-м или 92-м мы ездили туда по приглашению на могилу, многие приехали. Одна я как-то от них отделилась, они как-то вместе держались, а я...*¹⁷⁶

Насправді у цьому спогаді ми бачимо одразу і інший аспект виживання, який підкреслюють дослідники та дослідниці, а саме певну жіночу кооперацію, посестринство, солідарність. Сама респондентка не входила до цього кола і далі зазначила, що жалкує про це.

Був і інший формат стосунків, коли єврейським жінкам доводилось працювати на військову адміністрацію. Інколи адміністрація була у курсі справжньої ідентичності, а інколи ні. Так Файнзільберг Любов Єфимівна з міста Умань розповідає історію єврейки, яка приховувала свою етнічність, аби мати можливість працювати і прогодувати себе:

Соня Загрузная, об этом знают все, её муж был лётчик, он погиб на фронте, а она работала в Христиновке во время войны дояркой у коменданта города, только он не комендант, я не знаю, как он считался там. Он не знал, что она еврейка, она, действительно не похожа совершенно.¹⁷⁷

Так само і респондентка приховувала свою ідентичність у роки війни, проте жила і працювала в українців. Схожим чином вижила і Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, родом з Кам'янець-Подільська.¹⁷⁸

У корпусі джерел зустрічаємо випадок у гетто у Крижополі, Вінницька область, де було руминське керівництво. Клейман Белла Мойсеївна не пригадує

¹⁷⁶ Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, Біла Церква, 1993, с. 12.

¹⁷⁷ Файнзільберг Любов Єфимівна (Юхимівна), БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Умань, 1997, с. 20.

¹⁷⁸ Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, Чернівці, 1997, 33 с.

імені коменданта, проте описує його позитивними епітетами через гарне ставлення до її сестри та ніби-то невідачу даних про місцевих партизан.

Забыла, Таня, был у нас в городе очень хороший румынский комендант. Моя сестра у него работала прислугой. И мы были в гетто, вот она нас и кормила /.../ Она была очень красивая. Этот румынский комендант очень был хороший, она ему стирала, она ему варила /.../ Она была красуня-красавица. Он говорил так: «Если, Моисей (батько респондентки – прим авт.), кончится война, мы поженим наших детей»¹⁷⁹

Це вже є проявом радянізованого антисемітизму, бо бажання одружити єврейку на неєврей було намаганням повернути дівчину в християнство.

Іноді єврейки працювали перекладачками з німецької, бо очевидно, розуміли німецьку мову через знання їдишу. Раїса Григорівна Хуторянська-Сандлер згадує перекладачку Розу Гусман. Також респондентка Рая Фломіна, яка ще була дитиною, перекладала німцям у перші дні окупації (до переселення у гетто) разом із іншою жінкою. Рая згадує, що вони були потрібні, аби просити продукти харчування у населення окупованої Терновки. На питання інтерв'юерки чому саме обрали її, респондентка відповідає, що вона ж була єврейкою.¹⁸⁰ Варто уточнити, що Раїса Фломіна спілкувалась їдишем, проте не усі євреї серед наших респондентів спілкувались удома на їдиш.

Отже, ми розглянули випадки, який дослідниця Мирна Голдберг називає «сексом заради виживання». Поруч з цим ми згадали випадки трудової діяльності у військових-окупантів, коли єврейки приховуючи (рідше не приховуючи своєї ідентичності) отримували роботу при німцях чи румунах.

3.3. Гендерована логіка убивств

Убивства під час Шоа, безперечно, відбувались за етнічною ознакою. Гендерна, а іноді вікова ознаки, відігравали роль у самому процесі

¹⁷⁹ Хомко Белла Мойсейвна, Глиниця, 1998, с.10.

¹⁸⁰ Теплицька (Фломіна) Раїса Ківівна, Умань, 1997, с.8.

геноцидальних дій. Наприклад, ми маємо свідчення, що спочатку вбивали єврейських чоловіків:

Вообще-то, в Каменец вначале вошли мадяры. Нас не было тогда, мы еще были в Зиньковцах, но когда мы вернулись, нам рассказали, что эти мадяры в Старом Городе сделали так: они заходили в дом и выводили мужчин и расстреливали, *только мужчин*. И это где-то человек 400 тогда расстреляли мужчин мадяры. А потом, через некоторое время уже, вошли немцы.¹⁸¹

Тут гендерований вибір пояснюється військовою стратегією: чоловіків вбивають за логікою, що вони є боєздатними, тоді як жінок можна залишити в живих для економічної та, як ми вже побачили, сексуальної експлуатації.

За свідченнями Клоцман Галини з П'ятигор, Київської області: «Когда расстреляли всех евреев мужчин, нас заставили все равно работать в совхозе.»¹⁸² Те саме ми зустрічаємо у свідченнях Раїси Хуторянської-Сендлер, яка знала про вбивства німцями євреїв, бо біженці розповіли, що «в Вельшанах уже поубивали некоторых мужчин.»¹⁸³

Ця ж респондентка стикнулася із помстою за вбивство німецьких військових партизанами у с. Бужанка, Черкаської області, на початку 1944 року. Тоді німецькі військові: «...выбрали 110 человек, мужчин, подростков и в сторону погнали. А женщин разгоняли.»¹⁸⁴ Тобто, ми бачимо як вбивства чоловіків були продиктовані військовою логікою, а вбивства жінок мали іншу специфіку, яку ми далі розглянемо детальніше на прикладі убивств породілль.

Зі свідчень відомо наступне: «И, в основном, прятались мужчины /.../ Поэтому осталось в живых, в основном, больше мужчин тогда.»¹⁸⁵ Оскільки на початку Голокосту існувала думка, що вбиватимуть саме боєздатних чоловіків, то вони частіше ховались і виживали. У той час, їх дружини залишались із дітьми та старшими батьками, і усі вони просто не встигали втекти від розстрілів. Ми

¹⁸¹ Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, Чернівці, 1997, с.7.

¹⁸² Клоцман Галина Йосипівна, Сміла, 1998, с. 7.

¹⁸³ Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, Біла Церква, 1993, с. 7.

¹⁸⁴ Там само, с.13.

¹⁸⁵ Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, Чернівці, 1997, с.7.

вже розглянули як жінки частіше виходили у публічний простір, бо це вважалось безпечнішим. Як ми бачимо, в обох випадках стереотип про те, що жінок не будуть фізично катувати чи вбивати не спрацював.

Протилежний випадок розповідає Олександр Куперман про свій рідний Гайворон, Одеська область. Там єврейські родини було поділено за статевою ознакою, проте саме групу жінок повели на розстріл першими. Олександр Йосипович знає про це від двоюрідної сестри Нелі, яка змогли врятуватись навіть після поранень. Проте, тієї ж ночі вбивали і чоловіків, а пізніше усіх євреїв, які вижили, вивезли на розстріл. Ми знаємо цю інформацію завдяки тому, що Олександр Йосипович був врятований своєю матір'ю, яка встигла впасти в яр до потрапляння куль і накрила його собою:

Мама щупала мене... Я не дышал, и мама не дышала, мама щупала меня, а я ее, что мы живые. В общем, эта процедура у них проходила часа полтора. Они закончили, поднялись и на дрезине уехали¹⁸⁶

Шанси вижити при розстрілі були мізерними. Також це свідчення ілюструє розповсюджену практику відправляти на розстріл дітей разом із матерями.

Отже, ми розглянули яким чином гендерно-вікові ознаки можуть впливати на розгортання геноциду та на шанси вижити. Гендерциди керуються не лише логікою військової стратегії, а можливістю до економічної та сексуальної експлуатації.

3.4. Насильство під час вагітності та пологів

Із історіографії нам відомо про особливу вразливість вагітних жінок під час геноциду. Це пояснюється тим, що вагітні жінки становлять загрозу повному етнічному знищенню. Це ставило вагітних, породілль та матерів із немовлятами у ще більшу небезпеку.

¹⁸⁶ Куперман Олександр Йосипович, Сміла, 1996, с.19.

Клейман Бела Мойсеївна свідчить про те як її разом з родиною почали виводити етапом з Крижополя і в процесі цього вигнання убили вагітну жінку: «И шла какая-то женщина беременная, она должна была рожать, директора школы жена, и ей дали пулю в живот, и она упала.»¹⁸⁷

Згідно зі свідченням, тоді вбили приблизно зо два десятка людей, серед них релігійного єврея, чию релігійність видавали зовнішні ознаки. Проте, нема сумнівів, що вбивство тієї жінки сталось саме через її явну вагітність. Тим паче, вбили її та дитину пулею в живіт, тобто стрілок волів бути впевненим, що дитина помре.

Вайсман (у дівочтві Меднік) Фаня Лейбівна¹⁸⁸ 1931 року народження свідчить насильство над її матір'ю Меднік Ганною Абрамівною. Ганну Абрамівну забрали у гетто вже вагітною:

Ей пришлось там рожать, и сильно избили ее там, потому что отец ночью пошел из-за предела этого гетто, чтоб где-то купить бутылочку молока для мамы, ну и кто-то это донес, и на второй день пришли и маму сильно били после родов, и то молоко разбили, вылили.¹⁸⁹

Згодом Фаня Лейбівна уточнює, що її матір вдарили гвинтівкою у живіт.¹⁹⁰ Коли почалися перейми, батько дитини – Меднік Лейб Аронович – привів повитуху. Немовля прожило декілька днів і загинуло.

Тобто, однією із основних загроз для здоров'я і життя породілля та немовлят було насильство від рук військових агресорів. Це пояснюється саме геноцидальною природою злочину проти матерів та дітей. Репродуктивна функція жінки є основою продовження існування етносу. Тому через нацистську ідеологію геноциду проти євреїв досвід насильства проти вагітних єврейських жінок, породілля, матерів та немовлят був масовим. Цей досвід є одним із найбільш яскравих прикладів небезпеки Голокосту саме для жінок.

¹⁸⁷ Хомко Белла Мойсеївна, с.3.

¹⁸⁸ Вайсман Фаня Лейбівна, Хотин, 1998, с.2, с.13.

¹⁸⁹ Там само, с. 2.

¹⁹⁰ Там само, с. 13.

Еліза фон Йоден-Фоджі пропонує радикальний фрейм сприйняття геноциду як відповіді маргіналізованих чоловіків проти патріархального суспільства. Саме тому актори геноцидального насильства та геноцидальних вбивств чинять злочини проти символів життя: 1) сім'ї (вбивають на очах родичів чи примушують вбивати родичів, так само з сексуальним насильством над дівчатами та жінками) та 2) символів відтворення групи (жіночих та чоловічих статевих органів, вагітних жінок та немовлят).¹⁹¹

Отже, вбивство та насильство щодо вагітних та породілль з немовлятами є важливою частиною геноцидального процесу, коли знищуються самі символи репродуктивності постраждалої етнічної групи.

3.5. Інфантицид та дітовбивство

У ході роботи ми зустріли згадки про невчиненні випадки інфантициду матері над своїм немовлям, а також плану дітовбивства. Інфантицид у такому контексті виступає механізмом виживання, бо переховуватись із немовлям без їжі дуже небезпечно. План дітовбивства доросліших доньок та власного самогубства є прикладом спротиву через смерть.

Подібне свідчення є в інтерв'ю Теплицької (у дівочтві Фломіної) Раїси Кізовни, яка народилась у с. Тернівка, Бершадського району Вінницької області у 1930-му році. Під час Голокосту вона пережила погром і розстріли, ховаючись із матір'ю та її 9-ти місячною дитиною у погребі. Довелось ховатися три дні, Раїса Кізовна пам'ятає голод і відсутність води. Жінки мали лише буханку хлібу для харчування. Через голод мати не могла забезпечити немовляті грудне вигодовування. Дитина кричала через голод і цей фактор підштовхнув мати на думку про інфантицид:

Мама говорить: "Давай я (там подушка была, перина), я ее положу в перину и сверху подушку, я возьму сяду сверху, задавлю, потому что она нас выдаст, и нас убьют". А я

¹⁹¹ von Joeden-Forgey E. Genocidal Masculinity, in ed. Adam Jones New Directions in Genocide Research, Routledge, 2011, p. 89.

говорю: "Нет, ты если будешь ее давить, дави и меня с ней. Я не хочу. У меня душа болит. Давай, и я с ней".¹⁹²

Респондентка описує як годувала маленьку сестру шматочками розм'яклого хлібу, аби та не плакала від голоду. Вже вибравшись із льоху матір дівчинки здобула десь молоко і змогла знову годувати молодшу доньку.

Подібні ситуації траплялись у схожих умовах сховку, коли жінки не мали змоги ховатись із немовлятами¹⁹³. Хоча зустрічаються і вдалі випадки переховування з немовлятами, що залежить саме від фактору дитячого крику.

Щетінкова Віра свідчить, що її сестра Ліза народила сина 12 липня 1941 року¹⁹⁴. А 22 серпня 1942 року євреїв з гетто у Степані почали збирати на розстріл. Матері з річним немовлям вдалось сховатись на горищі. Дитина поводитись тихо. Далі респондентка розповідає як Ліза зламала віконце на горищі і стрибнула з дитиною униз. Їй пощастило не зламати ніяку з частин тіла і не вбити сина, хоча самогубство і смерть сина були її першопочатковим планом: «Да, она решила убиться, только чтоб ее не стреляли. Убиться с сыном. Или она в эту минуту не чувствовала боли. И она схватила этого ребенка и бежала.»¹⁹⁵

Їм вдалось врятуватись і пізніше Віра Хаймівна ховалась із родичами, у тому числі з сестрою Лізою і її малим сином у сховку у лісі. Тому ми бачимо детальний переказ респонденткою подій, якими вочевидь поділилась сестра. У криївці дитина також вела себе тихо, незважаючи на голод: «нету ни в грудях, едино что груди все время у него во рту, чтоб он не плакал.»¹⁹⁶

¹⁹² Теплицька (Фломіна) Раїса Ківівна, Умань, 1997, с. 13.

¹⁹³ Хоча досвід інфантициду у зоні Трансністрії поки не був відображений у культурі, проте у 2011 році вийшов фільм «У темряві» Агнешки Голланд, який художньо зображує цю тематику. Події фільму відображають реальну історію порятунку, що відбулась у Львові періоду війни.

¹⁹⁴ Щетінкова Віра Хаймівна, Костопіль, 1998, с. 11.

¹⁹⁵ Там само, с. 22.

¹⁹⁶ Там само, с. 31.

Корпус джерел містить й історію про план вбивства з старших дітей задля спротиву. Софія Шойлівна, згадуючи про перше перебування у сховку, розповідає:

Тетя взяла с собой в погреб топор, говорит: я убью детей своих топором, чтоб я не видела, как их... Эта Фаня кричала... Это тетя Лида. Фаня кричала: «Мамочка, чтоб ты мне раньше отрубила голову. А Ниночка себе».¹⁹⁷

Таку екстремальну реакцію пояснює те, що тітка Софії Шойлівни прибула з Володимира-Волинського, де вже застала початок окупації. Через це вона і її неповнолітні доньки (меншій було 7 років) розуміли, які можуть бути наслідки того, що їх упіймають. Також у тої, хто свідчить були страхи щодо стигми окупації ще одразу після війни. Радянська ідеологія залишала небагато варіантів нормалізованого досвіду окупації. Описана ситуація видається мені, на основі роботи *«Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років»* Олени Стяжкіної¹⁹⁸, однією з них. Тобто, ця історія акцентує на спротиві аж до вбивства рідних та самогубства.

Проте, ця історія розказана не у 1940-х роках, коли Софія Шойлівна боялась звинувачень у колаборації навіть від власного чоловіка. Тобто, ми не можемо заперечувати, що це справді відбувалося. Адже страх перед тим, що загарбники можуть зробити з євреями, був виправданим, й у цьому випадку інформованим.

Підсумовуючи, свідчення, на які ми спирались у цьому розділі є описом інтенції до інфантициду чи дітовбивства. Вони описують мотивацію жінок, яким доводиться вчиняти вбивство власних дітей заради порятунку себе і родини. Ця тема є табуйованою, адже дітовбивство не вписується у фрейм матері, готової до самопожертвування заради дітей, який був єдиним прийнятним. Також подібні спогади є надзвичайно травматичними.

¹⁹⁷ Корабельникова Софія Шойловна, Томашпіль, 1998, с. 17.

¹⁹⁸ Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років, Дух і Літера, 2019, 384 с.

3.6. Єврейські жінки як виконавиці насильства

У даному корпусі джерел ми зустріли лише одне пряме свідчення про єврейку, яку звинуватили у насильстві: «Оказывается, та переводчица, была еврейка, но она была белая, так она была не лучше немцев, говорили, что у нее отец был немец... Потому что уже после войны, когда зашли наши, так мой брат хотел ее убить, а ему не разрешили.»¹⁹⁹

У даному випадку ми маємо розділяти тих, хто працювали на окупантів, але при цьому не наносили шкоди або навіть допомагали своїй громаді. Також інфантицид, коли матір вбиває власних дітей заради можливості врятуватись, не може розглядатись у цьому підрозділі через зовсім інший контекст та мотивації.

Цікавим у цьому свідченні є те, що люди «говорили, що її у неї батько німець». Хоча це є можливим, проте на мою думку, говорили про це аби надати сенсу її злочинним діям проти єврейського населення. Так само в історіографії²⁰⁰ ми зустрічаємо роботи про німкенів як акторок насильства. А роль жінок-єврейок як виконавиць насильства була невеликою через об'єктивні причини (їх винищували, більшість не мала інтенцій наносити шкоду власній громаді тощо).

Таким чином, лише асимільовані єврейки могли працювати на виконавців насилля, а мізерна частина з них — долучатись до нього. Роль агресорок була не вирішальною, але шокувала громаду, підриваючи довіру до «своїх».

3.7. Гендерно зумовлені наративи

¹⁹⁹ Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, Біла Церква, 1993, с. 7.

²⁰⁰ Лауер В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті, УЦВІГ, 2020, 280 с.

Більша частина свідчень у корпусі усноісторичних джерел цього дослідження надана тими, хто пережили Голокост у молодому віці. Тому у даному контексті цікаво проаналізувати гендерно зумовлені наративи довкола образу матерів та батьків, або фігур, що їх замінили. Це стосується усиновлення чи удочеріння дітей, які залишились сиротами у гетто чи у таборі і були прийняті іншими людьми, у переважній більшості жінками. Окрім цього, у деяких великих гетто на Вінничині існували сиротинці, але ми зосередимось на утворенні сурогатної моделі сім'ї.

Ми можемо прослідкувати використання традиційних та типових гендерних тропів, коли аналізуємо свідчення респондентів не щодо їх самих, а щодо інших жінок та чоловіків. Найяскравіше це видно в описах батьків. Батько виступає в ролі розумного, працьовитого, сильного. Матір зазвичай описують як гарну, добру, хорошу господиню та мати.

У Василя Вальдмана ми зустрічаємо образ батька як героя. Цим він розвінчує стереотип про те, що євреїв вели на розстріли «як вівць на бійню»: «Це тільки були герої такі, як мій батько, що вирвався, не хотів, щоб його вели. Він хотів, щоб його застрелили»²⁰¹ Це є досить цікавим поглядом, адже це ставлення народжене зі спротиву стереотипам щодо немаскулінності єврейських чоловіків та обвинуваченню євреїв у «пасивності»,²⁰² що на мою думку є типовим для патріархальних суспільств віктимблеймінгом. У певній мірі, ця робота також розвінчує міфи про відсутність спротиву. Ми розглянули різноманітні стратегії виживання як акт супротиву. При цьому, на основі свідчення я вважаю, що батько респондента все ж хотів врятувати себе через втечу, демонструючи прагнення до індивідуального виживання.

Але для нас є цінною інтерпретація самого респондента, адже вона ґрунтується на процесі дебатів навколо Голокосту та його комеморації десятиріччя після війни. Це можна вважати способом вшанування пам'яті, і

²⁰¹ Вальдман Василь Мойсейович, Острог, 1998, с. 37.

²⁰² Lawson T. pp. 235-269.

окрім цього, Василь Вальдман багато зробив для комеморації батька та інших загиблих у рідному регіоні. Ми не зустрічаємо жодної образи респондента через той факт, що батько полишив у гетто «слабших» членів своєї родини, тим самим ще погіршивши їх становище. У його родині лише мати була працездатною, залишившись з маленькими дітьми і бабусею похилого віку.

Ми зустрічаємо не лише образ ідеалізованого батька, але, навіть частіше, ідеалізацію образу материнства. Обидва випадки зумовлені ставленням дітей до власних батьків, а особливо у ситуаціях, коли дитина втратила чи мала загрозу втратити когось із них.

Ідеалізація матерів має ознаки узагальнення певних характеристик, як наприклад, вважати, що усі матері добрі та жертвні: «Конечно, мать всегда защищала своих детей. Сама не ела. Имела кусочек хлеба — ребенку отдавала.»²⁰³

Цей образ підтримується навіть коли вчинки та досвід матері не вписуються в очікування суспільства. У Юрія Пінчука дитинство пройшло у Шполі, у будинку дідуся і бабусі. Його мати розлучилась, удруге вийшла заміж, народила двох дітей від другого шлюбу і жила у Києві, тому не бачила сина до 1939 року.²⁰⁴ Респондент добре відгукувався про матір, яка спромоглась врятувати його від ув'язнення та розстрілу, від якого сама загинула. Вона використала свої соціальні контакти і спромоглась віддати сина до «усиновлення» до другої дружини його батька (її першого чоловіка).²⁰⁵

При цьому образ батьків у Юрія Пінчука ретранслюється саме на дідуся та бабусю, які його виховували. Дідусь респондента був лікарем, онук та навколишні поважали його за професійну діяльність. Бабусю, яка викладала у школі хімію, респондент описує як добру, хорошу господиню та кулінарку, а

²⁰³ Вайсман Фаня Лейбівна, Хотин, 1998, с. 9.

²⁰⁴ Пінчук Юрій Климентьевич, Survivors of the Shoah Visual History Foundation Код: 46014-55, Винница, 1998.

²⁰⁵ Там само, запис 2, 21:14.

також гарну як ззовні, так і внутрішньо. Тобто, ми бачимо гендерно зумовлені тропи, які акцентують увагу на якостях, які є гендерно прийнятними. Це не означає, що даний матеріал є недостовірним, просто акценти у наративах розставляються відповідно до норм тогочасного суспільства. Це також є спробою нормалізувати свій пограничний досвід і намаганням продовжити успішну у часи війни стратегію «жить не высоваясь»,²⁰⁶ як робила родина Пінчука у гетто.

З історіографії нам відомі випадки усиновлення чи удочерення дітей, які залишились сиротами. Практика піклування про дітей-сиріт зустрічається як серед жінок, так і серед чоловіків. Проте, по-перше, жінки забирали дітей-сиріт частіше через попередній гендерно зумовлений досвід піклування про дітей у довоєнний період. Така практика не обов'язково виокремлювалась як прийняття до родини:

- Мама забрала, така Ліза була. Вона такого року, як я, була, і мама забрала ту Лізу з собою.

- Як дочку?

- Ну, забрала, і край.²⁰⁷

Але у даному випадку Василь Вальдман не може знати мотивації та ставлення до Лізи своєї матері, хоча як син він не сприймав Лізу за прийомну дитину.

Доля Лізи Рондель склалась успішно. Її забрав до себе односельчанин, знайомий її батьків Поліщук Гнат. Дівчинці підробили документи, аби вона вважалась їх дитиною, проте: «Як коли приїжджали всякі жандарми, поліцаї, німці, вона ховалася, бо вона була похожа на єврейську дитину — така кучерява, красива, вона й зараз красива, гарна така.»²⁰⁸

²⁰⁶ Там само, 18:26.

²⁰⁷ Вальдман Василь Мойсейович, Острог, 1998, с. 24.

²⁰⁸ Там само, с. 30.

Респондент свідчить, що родині Поліщуків присвоїли звання Праведників народів світу. І дійсно, Яд Вашем присвоїв звання Праведників Гнату та його сестрі Надії.²⁰⁹

Діти могли сприймати рятівників як прийомну родину. Мати Щетінкової Віри була розстріляна, при цьому вона ж вмовила своїх дітей тікати від розстрілу. Залишившись сиротою, Віра довго поневірялась доки її не забрав у свою родину односельчанин Михалко Дубінець на прізвисько Чичик:

- В один прекрасный день одела она меня, эта баба Солоха, которую я потом называла все время мамой...
- *Это вот жена этого вора, да?*
- Да. Я ее называла всю жизнь мамой.²¹⁰

Підсумовуючи, ми проаналізували, як ті, хто дають свідчення конструюють образи жінок та чоловіків, які відповідають гендерним уявленням їх часу. Найяскравішим прикладом цього є узагальнені образи матері та батька, яким надають типові характеристики. Подібний акцент може бути намаганням нормалізувати до певної міри пограничний досвід геноциду, залишаючи у пам'яті добре відомі образи та традиційні норми.

Усі свідчення є соціальними конструктами їх авторів, тому було важливо проаналізувати схожості, аби проілюструвати як суспільні стереотипи щодо гендеру впливають на акценти у спогадах і як, у свою чергу, ці спогади відтворюють стереотипні погляди на акторів подій.

²⁰⁹ База данных Праведников народов мира стран бывшего СССР, Яд Вашем Полищук Гнат ; Сестра: Тарасова Надежда (Полищук). Електронний ресурс:

https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20&searchType=righteous_only&language=ru&itemId=4044336&ind=0

²¹⁰ *Щетінкова Віра Хаймівна*, Костопіль, 1998, с.31.

Висновки

Гендерна специфіка Шоа, яку почали досліджувати у 1980-х у США, наразі є одним з важливих та мейнстрімних напрямків у студіях Голокосту. Напротивагу, гендерний контекст геноциду східноєвропейського єврейства на територіях сучасної України є новим та недостатньо вивченим полем у вітчизняній історичній науці.

Проблематика гендерних студій у Голокості є актуальною, про що свідчить значна теоретико-методологічна база та історіографічний доробок з цієї тематики. Оскільки в українській історіографії ці міждисциплінарні студії мало розроблені, то дане дослідження оперує наявними зарубіжними напрацюваннями. На основі усноісторичних джерел, авторами яких є ті, хто пережили події Шоа на територіях України, а також історіографії, були проаналізовані досвіди єврейських жінок у Вінницькій, Київській та Рівненській областях під час Голокосту 1941-1944 рр.

Важливо підкреслити, що незважаючи на подібний досвід, єврейки України не являли собою гомогенну групу. Кожна мала свій довоєнний досвід, соціальний статус, походження, рід занятості, родину та інші особистісні ознаки та характеристики. Водночас, опинившись у пограничному стані геноцидального винищення євреїв, вони проявляли свою дієздатність у формі стратегій виживання, аби в умовах обмежених можливостей скористатись шансами на виживання. Проаналізовані свідчення показують, що вищі шанси вижити, мали ті, хто потрапили під владу румунської військової адміністрації на німецько-румунській зоні окупації, для якої характерним є значно менша кількість розстрілів та погромів. Це зумовлює нерівномірний розподіл свідчень виживших в Україні.

Іншою специфікою корпусу усноісторичних інтерв'ю з тими, хто вижили є те, що ми лише опосередковано дізнаємось про досвід більшості єврейського

населення України, яке було знищено під час Голокосту. Саме тому дана робота аналізує наявні джерела та історіографію і за визначенням є неповною.

У ході роботи було вивчено стан дослідження теми, розвиток методологічних підходів у зарубіжній історіографії, а також особливості досліджень з гендерного аспекту Голокосту у вітчизняній історіографії. Було виявлено основні теоретичні підходи дослідників Шоа. Серед них виділяються «гендерно-сліпі» дослідження, напротивагу яким виникає гендерний та феміністичний підходи. Ми розглянули основні перешкоди, які впливають на розвиток даного напрямку досліджень, а також подальші перспективи вивчення гендерних особливостей Голокосту в Україні.

Джерельна база дослідження була ґрунтовно проаналізована відповідно до сучасних методів критики усних джерел загалом, а також джерел з історії Голокосту, зокрема.

У другому розділі роботи охарактеризовано стратегії виживання, які були універсальними, але мали свою гендерну специфіку. Ми дослідили основні стратегії, а також проаналізували їх гендерно зумовений вимір.

На основі джерельної бази та напрацювань із історіографії, розглянули головні аспекти повсякдення та виживання у час геноциду — добування їжі, санітарні умови та хвороби у гетто та трудових таборах, а також значення одягу .

Для добування харчів жінки працювали на місцеве населення чи окупаційну владу, тікали з місць поневолення, обмінювали речі та просили про допомогу. Було виявлено ризики, з якими стикались жінки, на яких залишалась піклувальна робота у родинах. Головними з ним було недоїдання через необхідність прогодувати малолітніх чи старших членів родини, а також небезпека насильства чи розстрілу при виході за межі гетто чи табору.

Тисячі євреїв румунської зони окупації загинули від голоду та холоду через неймовірно важкі умови проживання. Це призводило до епідемій педикульозу та

тифу, останнє ставало частою причиною смерті. Подекуди епідеміологічна ситуація ставала приводом до ліквідації гетто. Так само німці вбивали хворих та калік у трудових таборах через їх недієздатність.

Було охарактеризовано важливість одягу та взуття у спогадах жінок. Одяг виконував важливу захисну функцію організму, а його нестача у холодну пору року могла коштувати життя. Ми розглянули причини нестачі одягу, серед них: примусове виселення, бартер одягу на їжу, а також крадіжки. Важливим залишався соціальний аспект одягу, який надавав змогу приховати свою єврейську ідентичність, особливо для жінок, які могли сховати волосся під хусткою. На одяг змушували нашивати шестикутні зірки, що робило одяг євреїв символом інакшування. Окрім цього, стан одягу міг диференціювати радянських та бессарабських євреїв на території Вінниччини. Стан одягу також впливав на епідеміологічну ситуацію.

Третій розділ присвячено жіночому досвіду Голокосту на територіях Вінницької, Київської та Рівненської областей. Виокремлено категорії гендерно зумовленого жіночого досвіду, а також аспекти, з якими частіше чи виключно стикались жінки. Досліджено питання сексуального насильства та наруги, яке було розповсюдженим. Водночас, кількість свідчень про цей аспект є порівняно невеликою через табуованість та травматичність даної тематики, а тому потребує подальшого вивчення дослідження. Також було окреслено ідеології та мотивації, що стоять за даними злочинами.

Також було виокремлено примус до протитування єврейських жінок, як практику застосування жіночого тіла в якості товару для бартеру, що являє собою форму тілесної об'єктивації.

У роботі проаналізовано й інші види взаємодії єврейок з агресорами. В основному це були трудові стосунки, коли жінки наймались на роботу до військової адміністрації. Також ми дослідили випадки вступу у стосунки з румунськими охоронцями чи українськими поліцаями. Було надано

характеристику ставленню громади до подібних взаємин, їх роль та вплив на життя інших євреїв.

Було проаналізовано свідчення про гендерований характер розгортання геноцидального процесу. Якщо чоловіків подекуди вбивали першими через боєздатність, то вбивства жінок вмотивовувались їх репродуктивною здатністю до продовження роду. Це також стало причиною насильства та вбивств вагітних жінок та породілль з немовлятами.

Ми дослідили тему інфантициду та дітовбивства, а також мотивацію до подібних вчинків. Ці складні та замовчуванні дії вчиняли в основному матері з метою виживання себе або родини. Водночас, усі наші свідчення стосувались інтенцій, а не самих вбивств.

На додаток окреслено тему євреюк як виконавиць чи помічниць у виконанні геноцидального насильства. Дані випадки не стосуються вищезгаданої практики інфантициду. Ці винятки шокували громаду через підрив довіри до «своїх».

У роботі розкрито роль материнства, його образ у порівнянні з образом батьківства, крізь призму свідчень тих, хто пережили події Шоа до повнолітнього віку. Ми проаналізували те, як ті, хто дають свідчення конструюють образи жінок та чоловіків, насамперед матері та батька, які відповідають гендерним уявленням їх часу щодо фемінних чи маскулінних ознак людини. Усі свідчення є соціальними конструктами їх авторів, тому важливо проаналізувати схожі моменти, аби побачити як суспільні стереотипи щодо гендеру впливають на акценти у спогадах і як, у свою чергу, ці спогади відтворюють стереотипні погляди на акторів подій. Подібний акцент може бути намаганням нормалізувати до певної міри пограничний досвід геноциду, залишаючи у пам'яті добре відомі образи та традиційні норми.

Підсумовуючи, у ході роботи було вивчено історіографію та застосовано методи дослідження жіночого досвіду у період Голокосту. Було досліджено

універсальні та гендерно зумовлені аспекти виживання на основі аналізу та критики корпусу свідчень тих, хто вижили. Ми охарактеризувати та класифікувати досвіди єврейських жінок України, які стали жертвами Голокосту на окупованих Вінницької, Київської та Рівненської областей у 1941-1944 рр.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані

1. Anchipolovskii Alerlsandr, Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 36474-5, Криве Озеро, 1997.
2. Tsilia Shport , Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 30059-48, Умань, 1997.
3. Pavlova Sofia, Survivors of the Shoah Visual History Foundation. Код: 15143-3, Бруклін, 1996.
4. Вайсман Сруль Давидович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998.
5. Вайсман Фаня Лейбівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998.
6. Вальдман Василь Мойсейович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Острог, 1998.
7. Гіттерман Рейза Абрамовна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998.
8. Горен Гудья Шойлівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998.
9. Зац Абрам Зельманович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Городковка, 1996.
10. Каган Берта Шулівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Біла Церква, 1996.
11. Клоцман Галина Йосипівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Сміла, 1998.
12. Корабельникова Софія Шойловна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Томашпіль, 1998.

13. Куперман Олександр Йосипович, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Сміла, 1996.
14. Нагірнер Марк Львович, Сторожинець, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Ямпіль, 1998.
15. Нудельман Анна Григорівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», с. Тернівка, 1996.
16. Пинчук Юрій Климентьевич, Survivors of the Shoah Visual History Foundation Код: 46014-55, Вінниця, 1998.
17. Тенненблат Біна (Блюма) Янкелівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Чернівці, 1997.
18. Теплицька (Фломіна) Раїса Ківівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Умань, 1997.
19. Ткач Борис Мойсейович, Славута, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», 1997.
20. Файнзільберг Любов Єфимівна (Юхимівна), БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Умань, 1997.
21. Фрайнберг Юлія Борисівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Черкаси, 1997.
22. Хомко Белла Мойсеївна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Глиниця, 1998.
23. Хуторянська-Сандлер Раїса Григорівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Біла Церква, 1993.
24. Школьник Михайло Янкелевич, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1999.
25. Школьник Шейва, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Хотин, 1998.

26. Щетінкова Віра Хаймівна, БФ «Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства», Картка інтерв'ю проекту «Єврейські долі України», Костопіль, 1998.

1.2. Опубліковані

1. Р-6022, опис 1, справи 49, 49а, 50, 51. Особисті документи громадян, що підтверджують перебування у гетто, Державний архів Вінницької області.
2. Р-6022, опис 1, справи 16, 18, 27, 32, 25, ДАВО.

1.3. Збірки джерел

1. Круглов А. Энциклопедия Холокоста Еврейская энциклопедия Украины, Еврейский совет Украины, Киев, 2000, 224 с.
2. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7 т. зед. Руденко Р.А., 1958 Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. сост. Круглов А., 2002.
3. Сборник Сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, Государственное Издательство Политический Литературы, 1946.

2. Література

2.1. Монографії та збірка статей

1. Bendremer J. T. Women Surviving the Holocaust: In Spite of the Horror, Edwin Mellen Press, 1997, 136 p.
2. Christopher B., The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution, Cambridge University Press, 1992, 208 p.
3. Goldenberg M., Shapiro A. Different Horrors, Same Hell: Gender and the Holocaust, University of Washington Press, 2013, 300 p.
4. Gurewitsc B. Mothers, Sisters, Resisters: Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust, University Alabama Press, 1998, 396 p.
5. Heinemann M. Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust, Greenwood Press, 1986, 149 p.
6. Hertzog E. Life, death and sacrifice: Women and Family in the Holocaust, 2008, Gefen Publishing House, 309 p.

7. Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, 2003, 1426 p.
8. Himka J.-P., Michlic J. B. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, 2013, University of Nebraska Press, 792 p.
9. Koonz C. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics*, 1986, Routledge, London, 600 p.
10. Laska V. *Women in the Resistance and in the Holocaust: The Voices of Eyewitnesses*, Praeger, 1983, 350 p.
11. Lawson T. *Debates on the Holocaust*, Manchester University Press, 2010, 294 p.
12. Lifton R. J., *The Broken Connection: on Death and the Continuity of Life*, American Psychiatric Association Publishing, 1979, 485 p.
13. Niewyk D. L., *Fresh Wounds: Early Narratives of Holocaust Survival*, University of North Carolina Press, 1998, 432 p.
14. Peto A. *Gender: War*, Farmington Hills, Macmillan Reference USA, 2017, 419 p.
15. Peto A., Hecht L., Krauszka K. *Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges*, Central European University, 2015, 254 p.
16. Weitzman L. J., Ofer D. *Women in the Holocaust*, Yale University Press, 1998, 343 p.
17. Бронштейн М. Мертвая петля. Интервью с узниками Печерского концлагеря, Walnut Creek, California, 2013, 303 с.
18. Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії, Дух і Літера, 2020, 696 с.
19. Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів, Дух і Літера, 2017, 496 с.
20. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти, Інститут народознавства НАН України, 2017, 288 с.
21. Лауер В. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті, УЦВІГ, 2020, 280 с.
22. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження, Медуза, 2017, 400 с.
23. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років, Дух і Літера, 2019, 384 с.

2.2. Статті

1. Baldwin A. *Sexual Violence and the Holocaust: Reflections on Memory and Witness Testimony*, *Holocaust Studies*, 2010, pp.112-134.

2. Bergen D. L. Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical, in *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective* ed. by Dagmar Herzog, 2006, pp.179-201.
3. Dieter P. The Murder of the Jews in the General Government, in *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, ed. by Herbert U., Berghahn Books, 2000, pp. 91-92.
4. Ephgrave N. On women's bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust, *Journal of Women's History*, 2016, 28 (2), pp.12-32.
5. Fine E. S. Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival in *Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, ed. by Randolph Braham, East European Monographs, 1990, pp. 79-95 .
6. Goldenberg M. Food talk: Gendered responses to hunger in the concentration camps, in *Experience and Expression in Women, the Nazis, and the Holocaust*, ed. by. Baer E. R., Goldenberg M., Wayne State University Press, 2003, 368 p.
7. Goldenberg M. Rape during the Holocaust in *The Legacy of the Holocaust: Women and the Holocaust*, ed. Mazur Z., Lees J. T, Krammer A., Witalisz W, Jagiellonian University Press, 2007, 337 p.
8. Henry N., Ward T., Hirshberg M. A multifactorial model of wartime rape, *Aggression and Violent Behavior*, (9), 2004, 535-562 pp.
9. Horowitz S. R. Gender, Genocide, and Jewish Memory, *Prooftexts* 20, no. 1/2, 2000, pp. 158-190.
10. Ringelheim J. The Split Between Gender and the Holocaust, in *Women in the Holocaust* ed. by Ofer D., Weitzmann L. J., Yale University Press, 1998, pp. 348–349.
11. Ringelheim J. Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research Different Voices in Women and the Holocaust, ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, pp. 374–405.
12. Scott J. Gender: A Useful Category of Historical Analysis, *American Historical Review*, 1986, 91 (5), pp.1053–1075.
13. Sybil M. Women and the Holocaust: The Case of German and German Jewish Women in *Different Voices: Women and the Holocaust*, ed. by Rittner C., Roth J., St Paul, 1993, p. 227.
14. Unger M. The Status and Plight of Women in the Lodz' Ghetto in *Women in the Holocaust* ed. by Ofer D., Weitzmann L.J., Yale University Press, 1998, p. 127
15. von Joeden-Forgey E. Genocidal Masculinity, in ed. Adam Jones *New Directions in Genocide Research*, Routledge 2011, 20 p.

16. Weitzman L. J. Resistance in Everyday Life: Family Strategies, Role Reversals, and Role Sharing in the Holocaust in Jewish Families in Europe, 1939-Present in History, Representation, and Memory ed. by Michlic J. B., Brandeis University Press, 2017, pp. 46-66.
17. Weitzman L. J., Ofer D. The Sequential Development of Jewish Women's Coping Strategies (in the Ghettos) During the Holocaust A New Theoretical Framework, in Women and the Holocaust: New perspectives and Challenges. ed. by Peto A. et al., Central European University, 2015, pp. 27-63.
18. Бос П. Гендер і Голокост, Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 209-218.
19. Гавришко М. Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні, Голокості сучасність, 1 (17) 2019, с. 94-107.
20. Гон М., Івчик Н. Жінки в Голокості: долі, поведінка та гендерні (не)рівності, Голокост і сучасність, 2016, 1 (14), с. 9-49.
21. Подольський А. Єврейські жінки України у період Голокосту і нацистської окупації (1941-1944 рр.): спроба дослідження трагічної долі. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, за наук. ред. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О., Арт-книга, Київ, 2015, с. 219-233.

2.3. Електронні ресурси

1. Interviewer Guidelines, USC Shoah Foundation; University of Southern California, 2012, Електронний ресурс: <https://sfi.usc.edu/content/interviewer-guidelines> (дата звернення 18.02.2021).
2. Lakshmi P. Women are pivotal to addressing hunger, malnutrition and poverty, 2017. Електронний ресурс: <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2017/10/op-ed-ded-puri-women-addressing-hunger-malnutrition-and-poverty> (дата звернення 16.01.2021).
3. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu Trial Judgement, ICTR-96-4-T, International Criminal Tribunal for Rwanda ICTR, 1998, p. 166. Електронний ресурс: <https://unictr.irmct.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf> (дата звернення 25.03.2021).
4. World Health Organization. Брюшной тиф и другие инвазивные формы сальмонеллеза, 2018. Електронний доступ: https://www.who.int/docs/default-source/immunization/vpd_surveillance/vpd-

surveillance-standards-publication/21-who-surveillancevaccinepreventable-21-typhoid-russian-r1971200986d2d41abab16761c117d411b.pdf?sfvrsn=993904a6_10

(дата звернення 13.02.2021).

5. База данных Праведников народов мира стран бывшего СССР, Яд Вашем Полищук Гнат; Сестра: Тарасова Надежда (Полищук). Електронний ресурс:

https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20&searchType=righteous_only&language=ru&itemId=4044336&ind=0 (дата звернення 20.03.2021).

6. Гавришко М. Сексуальне насильство під час Голокосту: погляд на гетто та табори України, 2020. Електронний ресурс:

<https://ua.boell.org/uk/2020/05/18/seksualne-nasilstvo-pid-chas-golokostu-poglyad-na-getto-ta-tabori-ukraini> (30.03.2021).

7. Гінда В. Жіноче тіло, як один із ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях. Електронний ресурс:

<http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh> (дата звернення 04.04.2021).

Додатки

Додаток 1. Фото Шпорт Цилі Бен'ямінівни для дошки пошани Вінницького педагогічного університету, 1949 рік

Додаток 1.2. Фото зроблено перед виступом спортивного гуртка 1 травня. Шпорт Циля посередині

